

DİNLER TARİHİ ARAŞTIRMALARI – VII

**TÜRKİYE'DE
DİNLER TARİHİ
(Dünü, Bugünü ve Geleceği)**

TÜRKİYE DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI

İSLAM DÜNYASINDA DİNLER TARİHİ ÇALIŞMALARI VE PERSPEKTİFLERİ

Doç. Dr. Kadir ALBAYRAK*
Çukurova Üniv. İlahiyat Fakültesi

Giriş

Modem dinler tarihi çalışmalarının bütün dünyada **değişik** boyutlarıyla büyük bir hızla devam ettiği gözlenmektedir. Klasik dönemde, yani İslam medeniyetinin parlak günlerinde Müslüman âlimlerin öteki dinlerle ilgili çok önemli eserler ortaya koydukları bilinmektedir. Ne var ki son dönemlerde bu çalışmaların eksenini Batı dünyasına kaymış görünmekte, dinler tarihi disiplinine daha uygun, tarafsız ve metodik yaklaşımların Batıda yapıldığına tanık olunmaktadır. Bu resme baktığımızda **garp âlemiyle karşılaştığımızda**, şarkın hemen her alanda olduğu gibi dinler tarihi araştırmalarında da geçmişi âdeta özlemle **andığı** görülecektir.

İşte bu çerçevede biz burada son 50-60 **yıllık** zaman **diliminde** İslam dünyasında yapılmış olan dinler tarihiyle ilgili **değişik** çalışmalara değinmek istiyoruz. Dolayısıyla konuyla alakalı olarak İslam dünyasında klasik dönemde yapılan çalışmaları ya da yazılan eserleri kapsam dışında tuttuk. Öte yandan Türkiye tarihsel, kültürel ve toplumsal açıdan bir İslam ülkesi olmasına rağmen ülkemizdeki çalışmalara da konumuz ve sınırları açısından temas etmedik. Kısacası bu makalenin amacı, İslam dünyasındaki modem dinler , tarihi çalışmalarının geldiği aşama ile Batı dünyası ve Türkiye'deki çalışmalar arasında bir karşılaştırma yapma imkanını sağlamayı denemektir.

a. İslam Dünyası ve Arap Dünyası Kavramları

"İslam Dünyası" kavramının genel olarak iki anlama geldiği söylenebilir. Birincisi, kültürel olarak İslam'a mensup olan insanlar topluluğudur ki bunlara "Müslümanlar" denir ve dünya nüfusunun yaklaşık olarak 1.5 milya-

* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Ana Bilim Dalı

rını teşkil eder.¹ İkincisi ise, coğrafi ve siyasî mensubiyetle ilgilidir ki, genel olarak Ortadoğu ve Uzakdoğu'nun bazı bölgelerine işaret eder. Ancak Afrika, Orta Asya, Balkanlar ve Kafkasya da bu kapsamın içerisinde değerlendirilmez. Dolayısıyla İslam ülkeleri veya İslam dünyası tabiri ya ülke nüfusunun yarısından fazlasını Müslümanların oluşturduğu ya da İslam dininin devletin resmî dini olduğu yahut da en yaygın dinin İslam olduğu ülkeleri ifade etmek için kullanılır.

Dünyada en kalabalık Müslüman nüfus Hindistan'da yaşamakla birlikte genel nüfusa oranla bu ülkede azınlık durumuna düşen Müslümanlar sırasıyla Endonezya, Pakistan, Bangladeş, Mısır, Türkiye ve İran'da çoğunluğu teşkil etmekte ve bu ülkelere sadece Mısır Arap ülkesi sayılmaktadır. Günümüzde İslam dünyasının en geniş ve etkili kuruluşu olan İslam Konferansı Örgütü'ne mensup 57 Müslüman ülke mevcuttur.² İslam Konferansı Örgütü'ne üye 57 ülkeden 22'si Arap ülkesidir ve bunların toplam nüfusu yaklaşık olarak 280 ile 325 milyon civarında tahmin edilmekte ve bu sayının yarısı on beş yaşın altındadır. Ayrıca Arap ülkeleri nüfus artış oranı dünyada en yüksek seviyede olan ülkelerdir.³ Arap dünyasının büyük bir ekseriyeti Sünni Müslüman'dır ve Arap ülkeleri arasında Şii'ler sadece Irak'ta % 65'le çoğunlukta, Lübnan, Yemen, Kuveyt ve Bahreyn'de azınlık konumunda iken, Suudi Arabistan'da ise çok az sayıda Şii bulunmaktadır. Arap devletlerinin üye olduğu Arap Ülkeleri Birliği (League of Arab States/Câmi'atü'd-Düvelü'l-Arabiyye) 22 Mart 1945 yılında kurulmuş olup Birliğin merkezi Kahire'dedir.⁴

1 <http://www.asoon.org/a-islam.htm>

2 İslam Konferansı Örgütü (The Organization of the Islamic Conference-OIC / Münazzametü'l-Mü'temerü'l-İslamî) 21 Ağustos 1969'da Yahudiler tarafından Mescid-i Aksa'ya yapılan saldırı üzerine Fas'ın başkenti Rabat'ta 25 Eylül 1969 tarihinde kurulmuştur. (Örgütün resmî kuruluş tarihi 1971 olarak kabul edilir). Örgüt'ün Genel Sekreterliği şu anda Suudi Arabistan'ın Cidde şehrinde bulunmaktadır. İslam Konferansı Örgütü ve üye ülkeler hakkında daha geniş bilgi için bkz. <http://www.oic-oci.org/main-body.htm>

3 Henry T. Azam, *The Arab World Facing the Challenge of the New Millennium*, I. B. Tauris Pub. , London 2002, 1.

4 Arap Birliği'ne üye ülkeler şunlardır: Cezayir, Bahreyn, Comoros, Cibuti, Mısır, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Libya, Moritanya, Fas, Uman, Filistin, Katar, Suudi Arabistan, Somali, Sudan, Suriye, Tunus, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen. Geniş bilgi için bkz. <http://www.arableagueonline.org/las/index.jsp>

b. Arap Dünyasında Çağdaş Eğitimin Tarihi

Arap dünyasında eğitimi modernleştirme çabaları 1789 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesine kadar gitmektedir. 1805'te Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa (1769-1849) ilk önce idare, ordu ve eğitimde modernleşmeler yaparak çağdaş bir devlet sistemi kurmaya çalıştı. Öte yandan Batıdan gelen Katolik ve Protestan misyonerler de Mısır'da etkili olmuşlardır. Bu şekilde Arap dünyasında modern eğitim adımları Mısırlılar, Osmanlılar ve Batılı misyonerler tarafından başlatılmış oldu. Mısır'da başlatılan bu modernleşme çabaları bütün Arap ve İslam ülkelerini etkilemiş ve çoğunlukla Mısır bir model olarak alınmıştır. Bu etkinin günümüzde de sürüp gittiğini söylemek mümkündür.

Günümüz Arap dünyasında eğitim faaliyetleri tamamen merkezî hükümetlere bağlı bir şekilde yürütülmektedir. İlkokuldan üniversiteye ve uluslar arası eğitim ilişkilerine değin eğitimin bütün kademeleri eğitim bakanlıklarınca sevk, idare ve finanse edilmektedir. Küçük çapta farklılıklar bulunmakla birlikte hemen hemen bütün Arap ülkelerinde eğitim sisteminin iskeleti birbirine benzemektedir. Son yıllarda bölgede gelişen olaylardan sonra insanlar eğitime daha fazla yönelmiş, bu da merkeziyetçi eğitimin yerine daha yaygın ve özel eğitimin artmasına neden olmuştur.⁵

Arap ülkelerinde eğitim-öğretim genellikle 12 yıldır. Buna göre İlkokul 5 ya da 6, Ortaokul 3 ve Lise 3 yıldan oluşmaktadır. Arap ülkeleri genel olarak dünyada okuma yazma oranı en düşük ülkelerdir. Nüfusu kalabalık ülkelerde okuma yazma oranı düşük iken, nüfusu az olan ülkelerde bu oran daha yüksektir. Örneğin, okuma yazma oranı Suriye'de % 60-70, Ürdün'de % 70-80, Lübnan'da ise % 80-90 civarındadır.

İslam ülkelerinde genel olarak dört çeşit eğitim kurumu görülür: Modernlik öncesi eğitim kurumları, misyoner kurumlarından çıkmış olan kurumları, bağımsızlığını yeni elde etmiş devletlerin millî kurumları ve son on yıllarda gelişmiş olan özel yüksek öğretim kurumları. Bütün İslam ülkelerinde günümüzde görülen eğitim kurumları bu dört değişik kurumun bir karışımı mahiyetindedir.⁶ Birincisine örnek 1970'te kurulmuş olan Kahire'deki

5 Fahim Issa Qubain, *Education and Science in the Arab World*, John Hopkins University Press, USA 1979, 1-3.

6 Partice Brodeur, "North Africa and West Asia", *Religious Studies*, (Ed. by) Gregory D. Alles, New York 2008, 90.

Ezher Üniversitesi'dir ve günümüzde karşılaştırmalı dinlerle ve özellikle tek tanrılı dinlerle ilgili başlangıç bilgileri içeren programlar ve dersler içerir. Ancak müfredat İslamî ağırlıklıdır. Tunus'taki ez-Zeytun Üniversitesi bünyesindeki Kayrevan İslami Araştırmalar Merkezi de köklü olduğu gibi programca da Ezher'e benzemektedir.⁷

Misyonerlik etkisiyle kurulan kurumlar arasında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Protestan misyonerlerce değişik İslam ülkelerinde kurulanlar sayılabilir. Türkiye, Lübnan ve Mısır'da bunların örnekleri vardır. 1863'de İstanbul'da açılan Robert Kolej, 1866'da kurulan Beyrut Amerikan Üniversitesi bu kapsamda değerlendirilebilir.

c. İslam Dünyasında Dinler Tarihi Çalışmaları

c. 1. Endonezya

Dünyada en kalabalık Müslüman nüfusa sahip İslam ülkesi olan Endonezya'da ilk ve orta öğretimde çocukların % 20-25 dolayında dinî okullara gittikleri bilinir. Mistik ve ılımlı İslam eğitimi verilen bu okullar son yıllarda ülkede meydana gelen bombalama eylemlerinden sonra kovuşturulmaya başlanmıştır.

Burada Hint Alt Kıtası'nın önemli bir ülkesi olması, dinler tarihi çalışmalarında önemli bir mesafe almış olması ve dinler tarihinin sistem içerisindeki işlevi konusunda ilginç bir örnek teşkil etmesi açısından bir Arap ülkesi olmayan Endonezya'daki dinler tarihinin serencamı üzerinde daha geniş durmak istiyoruz.

1970'lerin ortalarından itibaren Endonezya'da beş ayrı din; İslam, Protestanlık, Katoliklik, Hinduizm ve Budizm devlet tarafından resmen tanınmıştır. Bunların dışında resmen tanınmamakla beraber başka inanışlar da bulunur.⁸ Zaman zaman bu inançlar arasında gerilimler yaşanmakta ve karşılaştırmalı din çalışmaları buna bir çare olarak görülmektedir. Endonezya'da karşılaştırmalı dinler çalışması yapan bilim adamları bu disiplinin geleneksel İslamî bilimlerin bir parçası olduğu üzerinde durmuşlardır. Onlara göre bu

7 Herman L. Beck, "A Pillar of Social Harmony: The Study of Comparative Religion in Contemporary Indonesia", *Modern Societies and the Science of Religions*, (Ed. by Gerard A. Wiegers, Leiden 2002, 91.

8 Beck, "A Pillar of Social Harmony: The Study of Comparative Religion in Contemporary Indonesia", 331.

alandaki çalışmalar, Batılılardan daha önce Müslümanlarca yapılmıştır. Gerçekten de Endonezyalı dinler tarihçileri 20. yüzyıldan önce kendileri bu alanla ilgilenmişlerdir. Aslında bu görüş, bir kısım muhalif Müslüman bilginin, dinler tarihinin öteki Batılı değerler gibi, Batı'dan gelmiş bir disiplin olduğu yönündeki eleştirilerini bertaraf etmek için ileri sürülen bir görüş olarak da değerlendirilebilir. Sonuçta bazı yüksek öğretim kademelerinde karşılaştırmalı dinler dersi öğretilmeye başlamıştır.⁹

Endonezya'daki karşılaştırmalı din çalışmalarını 1965-1967'de ilan edilen "Yeni Düzen" (New Order) ve öncesi şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Yeni Düzen öncesinde karşılaştırmalı din çalışmaları apolojik bir özellik taşıyordu. Yani diğer dinlerin "açıklarını" ortaya koyarak İslam'ın üstünlüğünü gösterme şeklindeydi. Buna en güzel örnek Hasbullah Bakri'dir (d. 1926). Bu konuda bir hayli eser kaleme almış olan Bakri modernist "Muhammediye"* hareketinin bir üyesiydi ve bazı yüksek öğretim kurumlarında dersler vermiştir. O 1977'de Cakarta'daki İslam Üniversitesine İslam Hukuku ve Karşılaştırmalı Dinler profesörü olarak atanmış, özellikle Hıristiyanlık konusunda çalışmalar yapmış, Hıristiyanların ehli kitap olduğunu öne çıkaran ve vurgulayan araştırmalar ortaya koymuştur. Ancak yıllar geçtikçe değişik etkenlerle Hıristiyanların gerçek dine; İslam'a döndürülmeleri gerektiği hususunda görüşler ağırlık kazanmaya başladı. Ona göre karşılaştırmalı din çalışmaları Hıristiyanlığın eksikliklerini ve İslam'ın üstünlüğünü göstermek için iyi bir araçtı. Esasen 17 Ağustos 1945 yılında bağımsızlık ilanı ile birlikte Hıristiyan misyonerliğinde görülen patlamanın Bakri'yi böyle savunmacı bir anlayışa itmiş olduğu söylenebilir. Çünkü bu dönemde birçok Müslüman genç, Hıristiyanlık hakkında herhangi bir bilgileri olmaksızın Hıristiyan olduklarını ilan etmeye başlamışlardı. Bakri'ye göre bu gidişatın önüne geçmenin yolu iki din arasında karşılaştırmalar yapmaktı. Sonuçta İslam'ın tevhid inancı devletin birliği ilkesiyle, Hıristiyanlığın teslis akidesi ise devleti parçalamayla örtüşüyordu ve dolayısıyla devlet İslam'ı desteklemeliydi.

9 Beck, "A Pillar of Social Harmony: The Study of Comparative Religion in Contemporary Indonesia", 232-233.

* Endonezya'daki "Muhammediye Hareketi", Mısırlı modernist alim Muhammed Abduh'un fikirlerinden etkilenmiş olan ve neredeyse 45 milyon mensubu olan bir İslami düşünce akımıdır.

Bakri'nin bu savunmacı yaklaşımına karşı Abdulmukti Ali (d. 1923) karşılaştırmalı din çalışmalarının toplumda uyumu sağlamakta yararlı olacağını ve yapısal bir fonksiyon icra edebileceğini öne çıkardı. Mamafih Ali de, Bakri'nin, İslam'ın diğer dinlere üstünlüğü düşüncesine katılıyordu. Üstelik Ali'ye göre Kur'an karşılaştırmalı din çalışmalarında hem başlangıç hem de nihai nokta olmalıydı. Zira Kur'an mükemmel bir hakikat olarak diğer dinleri değerlendirme ve anlamada tek ölçüdür. Bu düşüncelerini içeren bir kitapçığı 1965 yılında yayınlamasından sonra o, bazı Batılı araştırmacılarca, bir karşılaştırmalı dinler uzmanı olmaktan çok "theologian of religions" (dinler kelamcısı) olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir.¹⁰

Daha sonraki süreçte Abdulmukti Ali "anlaşmazlıkta anlaşma" (agree in disagreement) kavramını geliştirerek bunun karşılaştırmalı din çalışmalarında bir ölçü olmasını istemiştir. Bu, zamanla Endonezya'da çok yaygın bir slogan/düşünce haline geldi. Bu düşünce esasen sosyal hayatın devamı için de bir anahtardı. Çünkü karşılaştırmalı dinler öğrencisi diğer dinleri öğrendikten sonra kendi dininin üstünlüğünü anlamalıydı. Abdulmukti Ali araştırmalarında öğrencinin dinler arasındaki farklılıklara değil, benzerliklere de yoğunlaşılması gerektiğini, böylece fikir alışverişi ve inançlar arasında diyalogun başarılabileceğini vurgulamıştır. Bütün bunlara rağmen Endonezya'da değişik dinler arasındaki gerilim durdurulamadığı gibi bu 1960'lı yıllarda daha da artmıştır.¹¹

Yeni Düzen'den sonra, yani Suharto döneminde de karşılaştırmalı din çalışmaları, etkili misyonerlik faaliyetlerinin gölgesinde apolojik karakterini korumuştur. Yine de yüksek öğretimde, özellikle İslam ve Hıristiyanlıkla ilgili karşılaştırmalı çalışmalar yoluyla toplumda barış ve uyumun sağlanması üzerinde önemle durulmuştur. 30 Eylül 1965'de komünistlerin suçlandığı başarısız askerî darbe girişiminden sonra ülke çapında büyük karışıklıklar baş göstermişti. Sıkıntılar sadece ekonomik değil, sosyal ve dinsel yönden de artmış, komünistlerin değişik saiklerle Hıristiyanlığa geçişleri önlenemez bir raddeye ulaşmıştı. Bu durum ise Müslümanları derinden sarsıyordu. Öyle ki,

10 Beck, "A Pillar of Social Harmony: The Study of Comparative Religion in Contemporary Indonesia", 333-334.

11 Beck, "A Pillar of Social Harmony: The Study of Comparative Religion in Contemporary Indonesia", 336.

darbeyle ilişkileri ve fakir Müslümanları Hıristiyanlığa döndürme çabaları, Hıristiyanların da suçlanmasına neden oldu.¹²

Endonezya'da 1969-1974 yıllarını kapsayan İlk Beş Yıllık Ekonomik Kalkınma Planının karşılaştırmalı din çalışmalarına da yansımaları olmuştur. Bu dönemde Abdulmukti Ali tekrar devreye girdi ve 1971-1978 yılları arasında din işlerinden sorumlu bakan oldu. Abdulmukti Ali değişik bilim adamlarını dinler konusunda araştırma yapmaya ve ders kitapları yazmaya teşvik etmiş ve bu kapsamda Şintoizm ve Yahudilikle ilgili iki kitap yayınlanmıştır. O, Joachim Wach'ın "Comparative Study of Religion" adlı kitabının karşılaştırmalı çalışmalarda önemli bir eser olduğunu söyleyerek bunun okutulmasını tavsiye etmiştir. Aslında bu kitabın seçilmesi bile Endonezya'nın o dönemki siyasal yapısına uygundu. Çünkü, J. Wach komünizmi sahate bir din ve ideoloji olarak görüyor ve eleştiriyordu ki bu, Ali'nin ve Yeni Düzen'in politikalarıyla örtüşüyordu.¹³ Kısaca Endonezya'da karşılaştırmalı din çalışmaları sosyal, kültürel, siyasal düşüncelere göre şekillenerek günümüze kadar devam etmiştir.

Daha yakın dönemlere gelecek olursak, Endonezya'da 2002 yılında dünyanın belli başlı dinlerine mensup 20 ayrı ülkeden üç yüz kişinin katıldığı "Din ve Barış" konulu Asya Konferansı gerçekleştirilmiştir. Yine 2004 yılında 13 ülkeden değişik dinlere mensup 124 delegenin katıldığı "İnançlar Arası İşbirliği Diyalogu" toplantısı yapılmış ve bu toplantıyı Endonezya Cumhuriyeti Dış İlişkiler Dairesi, Avustralya Dış İlişkiler ve Ticaret Dairesi ve Singapur Muhammedî İslam Merkezi Komitesi birlikte organize etmişlerdir.¹⁴

Endonezya'da 1970'lerden 1980'lere kadar tutucu Müslüman grupların etkisiyle *gelenekçi* ve *modernist* olmak üzere iki ana İslamî anlayışın oluştuğu ileri sürülmektedir. Ülkede sivil toplum kuruluşları ve akademisyenler farklı inanç sahiplerinin temsilcilerini bir araya getirmede önemli bir rol oynamakta ve "dinler arası diyalog" yerine "inançlar arası diyalog" kavramı tercih edilmektedir. Bu toplantılarda teolojik sorunlar tartışma konusu ya-

12 Beck, "A Pillar of Social Harmony: The Study of Comparative Religion in Contemporary Indonesia", 338-339.

13 Beck, "A Pillar of Social Harmony: The Study of Comparative Religion in Contemporary Indonesia", 343.

14 <http://www.interfaithdialoguebasicbe/international%20interfaith%20conferences%20since%201893.htm>

pılmadığı gibi bunların çözümüne yönelik bir amaç da güdülmemektedir. Genel olarak hedeflenen şey, değişik inanç mensupları arasında daha yakın ilişkiler geliştirmek, etkili bir iletişim bağı kurmak ve değişik inanç önderleri arasında düzenli bilgi alışverişini tesis etmektir. Bu arada Endonezya'da misyonerlik faaliyetleri yoğun bir şekilde sürdürülmekte, son yıllarda televizyon programlarının da etkisiyle Hıristiyanlığa karşı bir sempatinin oluştuğu ifade edilmektedir. Zaman zaman Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında can kayıplarıyla sonuçlanan çatışmaların yaşandığı görülmekte, bunların önüne geçmek için Müslümanlar, Endonezya Kiliseler Birliği, Vatikan, Hindular ve Budistler arasında değişik toplantılar, forumlar düzenlenmektedir. Irak'taki Amerikan işgalinin de ülkedeki Müslümanların hassasiyetlerini artırdığı, Hıristiyanlara karşı gerilimi körüklediği gözlenmektedir.¹⁵

Dr. Muhammed Sıddık Hıristiyanlaştırmanın Endonezya'nın halihazırdaki en önemli sorunu ve bunun en büyük sebebinin de yoksulluk olduğunu vurgulamaktadır. Sıddık'a göre sadece başkent Cakarta'da 57 adet Katolik Kilisesi bulunmakta, yerli Hıristiyanlar dahil olmak üzere Çin asıllı Endonezyalılar Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde etkin bir rol oynamaktadır. Ayrıca son zamanlarda Hıristiyanların Endonezya'da açtıkları kaliteli hizmet vermeye başlayan özel hastaneler, Hıristiyanlığa geçişte önemli bir köprü oluşturmaktadır. Geleneksel Endonezya nezaketi ve Müslüman misafirperverliği de misyonerlerin kullandıkları bir metot olarak zikredilmektedir.¹⁶

c. 2. Suriye

Suriye'de 6 yıl olan İlkokul döneminde 1. sınıfta 2, 2. sınıfta 3 ve diğer sınıflarda 4'er saatlik din dersi bulunmakta ve 45'er dakikadan oluşan bu ders içeriklerinde tamamen İslamiyet'le ilgili bilgilere yer verilmektedir. Aynı durum Mısır, Ürdün, Irak, Libya, Arabistan ve Yemen gibi ülkeler için de geçerlidir. Suriye'de Ortaokul ve Lisede ise din dersleri her sınıfta haftada 2 saatten ibarettir.

Ülkede din eğitimi Sünni İslam ağırlıklı olup bazı eğitim kademelerinde sadece Hıristiyanlığa belli bir hoşgörü gösterilir. Din eğitimi, Suriye eğitim

15 Bambang Budijanto, "Islam in Indonesia", *Transformation*, Vol. XX, Nu. 4, UK 2003, 216-219.

16 http://www.islamonline.net/servlet/Satellite?c=Article_C&cid=1182774596586&pagename=Zone-English-News/NWELayout

sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır. Her öğrenci 12 yaşına kadar haftada 2 ya da 3 saat İslam veya Hıristiyanlık öğrenir. Bu derslerin öğretildiği “saffü’ddiyane” (din dersi sınıfı) zorunludur ancak bu dersten sınıfta kalma yoktur. Bunun için öğrenciler bu dersleri çok ciddiye almazlar. Ders içerikleri Kur’an sûrelerini ve hadisleri ezberleme, İslam’ın beş şartını ve namaz kılmayı öğrenme ağırlıklıdır. Ayrıca bu derste büyüklere ve öğretmenlere saygı, dürüstlük ve diğer insanlara saygı üzerinde de durulur. Suriye 1967 yılında Mısır ve Ürdün’le imzaladığı “Arap Kültürel Birliği” anlaşması gereği bu iki ülkeyle aynı eğitim sistemini takip etmektedir. Suriye ve Ürdün’de kullanılan ders kitaplarının çoğu Mısır’da basılır.¹⁷

Suriye’nin %16’sı Alevi, Dürzi, İsmaili gibi inanç gruplarından oluşmasına karşın, ders kitaplarında bunlardan bahsedilmediği gibi Şiilikten de söz edilmemekte, sadece Sünni İslam hakkında bilgi verilmektedir. Ülkedeki Dürzilerin sayısı % 3 oranındadır. Dürziler kendilerini Müslüman olarak görmelerine karşın, birçok Suriye vatandaşı onları böyle algılamamaktadır. Bunun tam aksine İsrail’de Dürziler Müslüman olarak görülmezler ve onlar resmen tanınmış ve onlara ayrı bir din statüsü verilmiştir.

Aleviler, Caferi mezhebine mensup Müslüman olduklarında ısrar ederken işgal döneminde ve süren etkisiyle Fransızlar belli bir dönem onlara ayrı bir din statüsü verme ve kazandırma yönünde çaba göstermişlerdir. Bazı Alevi önde gelenleri ise kendilerinin Caferi ve İsnâaşeriye mezhebine mensup olmadıklarını dile getirirler. Diğer taraftan Aleviler, Dürzileri Müslüman değil farklı bir inanç grubu olarak kabul ederler.

Suriye’de Alevi, Dürzi ve İsmaililer diğer Müslümanlar gibi aynı müfredatı takip edip, aynı bilgileri edinirken, tanınan tek dinî azınlık olan Hıristiyanlar, Hıristiyanlığı ayrı ders saatlerinde öğrenirler. “İslam Eğitimi” adıyla verilen derslerin kitapları 150 ile 240 sayfa arasında değişmektedir. Müfredatta “Gayr-i Müslim Vatandaşların Hakları” gibi konu başlıklarına rastlanır. Hıristiyanların cennete girebilecekleri fakat Yahudilerin peygamberlerine ve başkalarına yaptıkları zulümlerden dolayı bundan mahrum kalacakları fikri, 10. sınıf ders kitaplarında açıkça yazılmamakla birlikte ima yoluyla dile getirilmektedir. Ders kitaplarında, kabileciliğin ve mezhepçiliğin İslam tarafından hoş görülmediği vurgulanır. Allah’ın son vahyine uymamaları nedeniyle

17 Joshua M. Landis, “Islamic Education in Syria: Undoing Secularism”, <http://faculty-staff.ou.edu/L/Joshua.M.Landis-1/Islamic%20Education%20in%20Syria.htm>

Yahudi ve Hıristiyanların mezhepçilik ve ayrımcılık hastalığının sebebi oldukları ifade edilirken, Yahudilik primitif, Hıristiyanlık tamamlanmamış bir din, İslam en son ve en mükemmel din olarak öğretilir. Doğal olarak bu anlayışın oluşmasında siyasal tavır ve sayısal etken rol oynamaktadır. Çünkü Suriye’de Hıristiyanların sayısı oldukça fazla ve Yahudiler ise çok azdır. Mammafih Arap ülkeleri arasında Hıristiyanların cennete girebileceğini müfredatta gösteren tek ülke Suriye’dir ki, mesela Arabistan gibi bazı ülkeler onları kâfir olarak nitelendirmektedir.

Ateist ve putperestler hakkında 9. ve 12. sınıfta birkaç paragraflık bilgi verilirken; “İslam putperestlik ve ateizmle mücadele eder, putperestler (paganlar) Allah’tan başkasına tapanlar, ateistler ise Allah’ın varlığını inkar edenlerdir. Bu iki sistem inanç özgürlüğüne de aykırıdır. İslam, vahyedilmiş inançlara inanç özgürlüğü kapsamında bakar” denilmektedir. 9. sınıf ders kitabında putperestlere, İslam’a dönmek ya da ölüm şeklinde iki seçenek sunulduğu yazılıdır.¹⁸

Suriye ders kitaplarında İsrail ile cihat önemli bir yer tutar. 9. sınıfta “Allah için cihat” başlığı altında, cihadın esasen farzı kifaye ancak günümüzde farz-ı ayın olduğu vurgulanır. Bu anlamda “ülkemiz siyonist tehlike altında olduğu için cihat bütün Müslümanlara farzdır” denilir ve şehitliğe dikkat çekilir. İlk sınıflarda (5. sınıf) özellikle Beşşar Esad’dan sonra cihat kavramı daha az zikredilir hale gelmiş, Yahudilerle tartışmalara değil, Tevrat’ın saygınlığına işaret edilir olmuştur. Ders kitaplarında Hz. Musa için bir kaç bölüm ayrılmış olup, onun kavmine nasıl yardım ettiği, onları Firavun’un zulmünden nasıl kurtardığı anlatılır. Müfredatta ayrıca Müslümanların ayırım yapmaksızın bütün peygamberlere inanmaları gerektiği öğretilir. Bu arada Beşşar Esad’ın yönetime gelmesiyle birlikte anti-semitik eğilimlerin azalmış olduğu açıkça görülmektedir. Suriye devlet başkanı Beşşar Esad Kasım 2009’da kendisiyle yapılan bir röportajda; “Suriye’de Hıristiyanlar Suriye vatandaşı olarak bütün haklara sahip. İbadet özgürlükleri var, istedikleri gibi yeni ibadet yeri, kilise inşa edebiliyorlar. Hiçbir kısıtlama yok” demiştir.¹⁹

Suriye’de ekonomik durumları Müslümanlardan daha iyi olmasına rağmen Amerika ve Kanada gibi Batı ülkelerine göç edenlerin çoğu Hıristiyanlardır. Önceleri çocuklarına *Halil, Abdullah, Hasibe* vb. isimler takarlar-

18 Landis, “Islamic Education in Syria: Undoing Secularism”, <http://>

19 http://dha.com.tr/n.php?n=225d5f58-2009_11_08

ken, son zamanlarda artık *Joan, Andrew, Charles, Lara, George, Hanna* gibi adlar vermektedirler. Bu durum onların kendilerini Arap hissetmediklerini göstermektedir. Son zamanlarda *merci, bonjour, bonsoir ve bonne fete* gibi Batı kökenli selamlaşma kavramları kullanmaktadırlar. Aleviler kendilerini Müslüman kabul etmekte ve Müslümanlar hakkında Hıristiyanların konuştukları gibi konuşmamakta, davranmamakta ve “Biz Arabız” demektedirler. Kısacası Suriye’de verilen din eğitimi sayesinde Aleviler ve Dürziler öncelikle kendilerini Müslüman ve ümmetin bir parçası kabul etmekte, daha sonra Alevi ve Dürzi olarak tanımlamaktadırlar.²⁰

Şam Üniversitesi 1923’de kurulmuş olup sadece bu üniversiteye bağlı bir İlahiyat Fakültesi mevcuttur. Halep Üniversitesi, Humus’taki Ba’as Üniversitesi ve Lazikiye’deki Tişrin Üniversitesi bünyesinde İslam ve dinle ilgili herhangi bir fakülte yer almamaktadır.²¹ Şam Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde “İnançlar ve Dinler” adıyla bir ders bulunmakla birlikte içeriğini elde etmek mümkün olmadı. Suriye’de de akademik düzeyde dinler tarihi çalışması verilmemekte, dolayısıyla yüksek lisans ve doktora programlarına rastlanmamaktadır. Bu biraz da ülkenin laik yapısıyla bağlantılı görülmektedir.²² Ne var ki laik yapıya sahip olmayan diğer İslam ülkelerinde de dinler tarihinin konumunun hemen hemen aynı olduğu düşünüldüğünde, sorunun sadece laiklik ilkesiyle açıklanması sağlıklı bir yaklaşım olmaktan uzak görünmektedir.

Suriye’de “Deir Mar Musa Süryani Katolik Manastırı” Müslüman-Hıristiyan diyaloguyla ilgili faaliyetlerde bulunmaktadır. Ülkede bazı üniversitelerin, baş müftü ve özel kişilerin bireysel çapta yürüttüğü diyalog çalışmalarına da şahit olunmaktadır. Bunlardan biri 1965’den 2004 yılındaki vefatına kadar Suriye’de baş müftülük görevini yürüten Şeyh Ahmed Keftaru idi. Keftaru Sünni ulemanın önde gelen şahsiyetlerinden ve aynı zamanda “İslam Mezheplerinin Yakınlaştırılması Kurumu” taraftarlarından biri olarak tanınıyordu.²³ Ayrıca Suriye’li âlim Cevded Said de dinler ve mezhepler arası diya-

20 Landis, “Islamic Education in Syria: Undoing Secularism”, <http://www.syrionline.com/education.htm>

21 <http://www.syrionline.com/education.htm>

22 Beck, “A Pillar of Social Harmony: The Study of Comparative religion in Contemporary Indonesia”, 93.

23 Itzchak Weismann, *The Naqshbandiyya: Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition*, Routledge, London and New York 2007, 148.

log, inançlar arası yakınlaşmada bireysel gayretleri ve yazılarıyla önemli çalışmalar gerçekleştirmektedir.

Hülasa, Suriye en seküler Arap ülkeleri arasındadır ve ülkede Hıristiyanlığa karşı büyük ölçüde bir hoşgörü vardır. Ba'as Partisinin kurucu lideri Michel Aflak'ın bir Hıristiyan olmasının bunda bir etkisi de düşünülebilir. Suriye eğitim sisteminde dine büyük bir ağırlık verilmez. Üniversite öncesi eğitim-öğretim müfredatında sadece İslam ve Hıristiyanlık öğretilir, hiçbir aşamada dinler tarihi dersine yer verilmez ve üniversite seviyesinde İlahiyat Fakültesi dışında dinler tarihi dersi ya da bölümü yoktur.²⁴

c. 3. Malezya

Malezya genel olarak dinî çoğulculuğun yaşandığı ve hoşgörünün egemen olduğu bir ülke olarak bilinmesine karşın son yıllarda devlet kademelerinde ve dinî çevrelerde tartışılan en önemli olgulardan biri, değişik misyoner grupların çalışmalarından kaynaklanan Müslümanları Hıristiyanlığa döndürme çabasıdır. Malezya Diyanet İşleri Başkanı Nisan 2006 yılındaki bir radyo-televizyon tartışmasında 250 bin Müslümanın dinden döndüğünü ettiğini ilan etmiştir. Diğer yandan ülkede 100 bin Müslümanın da isimlerini değiştirdikleri ileri sürülmektedir.

Malezya Diyanet İşleri Başkanı "Amerikan Hıristiyan Misyonerliği Kurumu"ndan (American Christian Missionary Association) bir mektup aldığını ve burada 30 bin Malezyalı'nın Hıristiyanlığa geçişlerine izin verilmediği için kendilerini suçladıklarını ifade etmiştir. Resmî hükümet organları ise bu sayıları abartılı bulmakta, dinlerini değiştirenlerin aslında önceden beri İslamî pratikleri yerine getirmeyen kişiler olduğunu vurgulamaktadır.²⁵ Ancak, Malezya'da Hıristiyan misyonerlerin çok değişik metotlarla çalışmalarını sürdürdükleri, bunun da çok etkili olduğu bir gerçek olarak gözlenmektedir. Son olarak basına yansıdığı şekliyle Malezya'da Hıristiyanların rahlede İncil okumaları üzerine Malezya hükümeti İslamî bir eğitim şekli olduğu gerekçeyle İncil'in bu tarzda okunmasını yasaklamıştır.²⁶

24 Elie Elhadj, *The Islamic Shield: Arab Resistance to the Democratic and Religious Reforms*, Brown Walker Press, Florida 2007, 97-98.

25 <http://photio.blogspot.com/2006/05/malay-muslims-become-christian.html>

26 <http://www.ilkadimdergisi.com/190/kapak-abdullahbelada.htm>

1985 yılında Kuala Lumpur'da "İnançlar Arası Diyalogun Günümüz İlahiyat Eğitimine Etkileri"²⁷ konulu bir danışma toplantısının düzenlenmiş olduğunu ve ülkede dinler arası diyalog çalışmalarında "Uluslar Arası Malezya İslam Üniversitesi"nin önemli bir işlev görmektedir. Araştırmamızda dinler arası ilişkilerle doğrudan ilgilenen resmî bir kuruma rastlayamadık ancak bunun yanında ülkede Hıristiyanlar'la ilgili olarak "Asya'lı Piskoposlar Konferansı Federasyonu" (Federation of Asian Bishop's Conferences (FABC), "Malezya Kiliseler Meclisi" (The Malaysian Council of Churches) ve "Malezya Hıristiyan Federasyonu" (The Christian Federation of Malaysia) gibi diyalog kurumları bulunmaktadır. Malezya'da Müslümanlar dinler arası diyalog toplantılarına "İslam'ı zayıflatma" hedefi taşıdığı ve "Müslümanları ilgilendiren konuların sadece Müslümanlar tarafından tartışılabileceği" gerekçesiyle katılmamaktadırlar. Hatta 2005 Şubat ayında bir inançlar arası diyalog komisyonu kurulması girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmış, hükümet böyle bir kurumun zorunlu olmadığını lakin diyalogun desteklenmesi gerektiğini açıklamıştır.²⁸

Malezya Kuala Lumpur'daki "Uluslar Arası İslam Düşüncesi ve Uygarlığı Enstitüsü"nin kütüphanesi dinler tarihiyle ilgili önemli bir merkez konumundadır ve bu kütüphanede değişik dünya dinlerine ait dinî metin koleksiyonlarını bulmak mümkündür.

Bütün bunlara rağmen Malaya Üniversitesi'nde Osman Bakar adlı bir akademisyenin 1995'den beri başında bulunduğu "University's Center for Civilizational Dialogue" (Üniversite Medeniyetler Arası Diyalog Merkezi) isimli diyalog merkezi dikkate değer çalışmalar yapmaktadır. Osman Bakar'ın temel tezi, İslam dininin ve Müslümanların medeniyetler çatışmasından yana olmadığı, bilakis barışın ve bir arada yaşamının yanında yer aldığı şeklinde özetlenebilir.²⁹ Kısaca ifade etmek gerekirse, halihazırda Malezya'da samirni ve verimli bir inançlar arası diyalogun gerçekleşme olasılığı ve umudu zayıf

27 Jutta Sperber, *Christians and Muslims: The Dialogue Activities of the World Council of Churches and Their Theological Foundation*, Berlin and New York 2000, 19.

28 www.state.gov/g/drl/rls/irf/2006/71347.htm

29 Osman Bakar, "Inter-Civilizational Dialogue, Theory and Practice in Islam", *Islam and Civil Society in Southeast Asia*, (Ed. by) Mitsuo Nakamura, Sharon Siddique, Omar Farouk Bajunid, Institute of Southeast Asian Studies, Singapore 2001, 164 vd.

örülme, hayatın normal akışı içerisinde doğal olarak cereyan eden diya-
logun desteklenmesi ve sürdürülmesi önemsenmektedir.³⁰

c. 4. Ürdün

Ürdün'de yüksek öğretim öncesi eğitim-öğretim kademelerinde dinler arihiyle ilgili herhangi bir ders bulunmamaktadır. Bununla birlikte bazı sınıflarda Eski Dünya Medeniyetleri Tarihi vb. dersler yer almakta, bu derslerin ilgili yerlerinde eski dinlere temas edilmekte, bu kapsamda eski Arap, Mısır, Çin ve Hint dinî inançlarına yer verilmektedir.³¹

Ürdün Üniversitesi bünyesinde 1963 yılında açılmış olan İlahiyat Fakültesi, Usûliddîn, el-Fıkh ve't-Teşri' ve el-'Akide ve'd-Da'va olmak üzere üç ayrı bölümden oluşmakta ve bu son bölümün üçüncü sınıfında tek dönemde saatlik "Mukaranetü'l-Edyan" dersi yer almaktadır. Dersin amacı; "Bu dersin hedefi öğrencinin büyük dinlerin asıllarını öğrenmesini, İslam'ın ışığında onların inançlarını reddetmesini/çürütmesini sağlamaktır" şeklinde zah edilirken, ders içeriği ise şöyledir: Din kavramı, karşılaştırmalı dinler öğretimi, Kenaniler, Babilliler vb. sami kavimlerde din, Yahudilere göre din, Yahudiliğin esasları ve kutsal kitapları, Yahudiliğin insana ve diğer dinlere etkisi, Hıristiyanlığa göre din, Hıristiyan inançlarının esasları, değişik Hıristiyan mezhepleri, kutsal kitapları, Hıristiyanlık tarihinde tevhitçi akımlar, Hinduizm ve Budizm gibi büyük Hint dinleri.³²

Yine Ürdün Âl-i Beyt Üniversitesi "Faculty of Islamic Jurisprudence and Law"da (İslam Hukuku ve Yargısı Fakültesi) 3 kredilik Mukaranetü'l-Edyan dersi bulunmaktadır.³³ Öte yandan Ürdün Üniversitesinde 1979'da emelleri atılmış olan İbranice bir öğretim Merkezi de mevcuttur.³⁴ Bu arada İlahiyat Fakültesi dışında Edebiyat Fakültesinin Arap Dili Bölümünde Haçlı

0 Robert Day McAmis, *Malay Muslims: The History and Challenge of Resurgent Islam in Southeast Asia*, USA, Michigan 2002, 117.

1 Salih Deradike, Üsame Ebu Kûra, Mahmud Tavalibe, İsa Muhammed Ebu Şeyhe, *Tarihü Hadaratü'l-'Aleml-Kadîme*, Vezaratü't-Terbiye ve't-Ta'lim, Amman 1994.

2 El-Cami'atü'l-Ürdüniyye, *Delîlü'l-Câmi'a*, Amman 1989, 270.

3 *El al-Bayt University Student Guidelines Bachelor's and Master's Programmes*, Amman 1995, 16.

4 El-Cami'atü'l-Ürdüniyye, *Delîlü'l-Câmi'a*, 567.

Seferleri Edebiyatı dersi ve Felsefe Bölümünde de Felsefî Antropoloji dersi yer almaktadır.³⁵

Ürdün'de dinler tarihinin bir alt dalı olarak faaliyetlerini sürdüren dinler ve inançlar arası diyalog çalışmaları ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Bu kapsamda şu kurumlar öne çıkmaktadır.

“Krallık Dinler Arası Araştırmalar Enstitüsü” (The Royal Institute for Inter-Faith Studies-RIIFS) İslam ülkeleri içerisinde önemli ve etkin diyalog çalışmalarını gerçekleştiren bir kurum olarak bilinmektedir. Enstitü 1994 yılında Amman'da Prens Hasan b. Talal tarafından kurulmuştur. Sempozyum, konferans, seminer, forum düzenleme ve kitap yayınları dışında kurum biri Arapça (en-Neşra), biri İngilizce (Inter-Faith Quarterly) ve diğeri de İngilizce-Fransızca (Bulletin of the Royal Institute for Inter-Faith Studies) olmak üzere üç ayrı dergi neşretmektedir.³⁶ Bu kurum, İsviçre'deki Ortodoks Ekümenik Patrikliği, Vatikan Dinler Arası Diyalog Konsili gibi Hıristiyan kiliselerle yakın ilişki içindedir.³⁷

Ürdün, “Âl-i Beyt Vakfı” veya uzun ismiyle “Kraliyet Akademisi İslâm Medeniyeti Araştırmaları” (The Royal Academy for Islamic Civilization Research) Hıristiyanlarla dinler arası diyaloga giren bir diğer Müslüman kurumdur. Vakıf, 1989 yılından beri Katoliklerle yakın ilişki içinde diyalog etkinliklerine devam etmektedir. Amman'da 3-4 Aralık 1997 tarihleri arasında Papalık Dinler Arası Diyalog Konsili ile ortaklaşa bir diyalog toplantısı düzenlenmiştir. Toplantının ana konusu iki dinin insan onuruna bakışıydı.³⁸

Ürdün'de dinler arası diyalogla ilgili çalışmalar yapan diğer bir kurum Haşimi Krallığı'nın himayesinde bir sivil toplum kuruluşu olarak çalışan “Ürdün İnançlar Arası Birlikte Yaşama Araştırma Mekezi” (Jordan Interfaith Coexistence Research Center-JICRC)'dir. 2003 yılında kurulmuş olan merkez genelde dünyada ve özelde Ortadoğu'daki hassas ve hayatî birlikte yaşama sorunlarıyla ilgilenir.³⁹

35 El-Cami'atü'l-Ürdüniyye, *Delîlü'l-Câmi'a*, 52, 94.

36 Brodeur, “North Africa and West Asia”, 95; Albayrak, “Arap Dünyasında Diyalog Çalışmaları...”, 242.

37 Krallık Dinler Arası Araştırmalar Enstitüsü'nün gerçekleştirdiği değişik faaliyetler ve yayınlar hakkında daha geniş bilgi için bkz. <http://www.riif.org/>; Goddard, *A History of Christian-Muslim Relations*, 184.

38 Alıcı, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, 358.

39 <http://www.coexistencejordan.org/>

c. 5. iran

İran diğer birçok İslam ülkesinden farklı olarak dinler tarihi ve dinler arası diyalog konusunda çok zengin ve canlı bir yapılanmaya sahiptir. Tahran'da "Dinler Arası Diyalog Enstitüsü" bulunmakta, Meghed, Tahran, Kqhan, Tebriz ve son olarak da Kum kentindeki bazı iiniversitelerde akademik diizeyde dinler tarihi çalışmaları verilmekte ve müfredatlarda yer almaktadır.⁴⁰

Yaygın kanaatlerin aksine İran dinler ve kültürler arası diyaloga önem veren ülkelerin başında gelmektedir.⁴¹ Bu bağlamda 1999 yılında, zamanın İran cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi İtalya ve Vatikan'a geniş yankılar uyandıran bir ziyarette bulunmuş ve bu gezi "Avrupa ile Dinî ve Siyasî Diyalog, Medeniyetlerin ve Dinlerin Tarihî Buluşması" gibi başlıklarla basına da geniş biçimde yansımıştı.⁴² Ayrıca İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin önerileri üzerine uluslararası camia, 2001 yılını "Uygarlıklar Arası Diyalog Yılı" olarak ilan etmiştir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 53. toplantısında alınan kararlara göre devletler ve sivil toplum örgütleri diizenleyecekleri özel programlarla bu yılı desteklemekle ve çeşitli kültür ve uygarlıklara bağlı ulusların birbirlerini anlamaları yönünde uygun ortamlar hazırlamakla görevlendirilmişlerdir.⁴³

İran'da diyalogla ilgilenen belli bağli kurumlar şunlardır:

İran İslam Cumhuriyeti İnançlar Arası ve Kültürel İletişim Kurumu. (Inter-Faith and Cultural Communication Center of the Islamic Republic of Iran).

İran İslam Cumhuriyeti Uluslararası Medeniyetler ve Kültürler Arası Diyalog Kurumu (International Centre for Dialogue among Civilizations). Bu kurumun başkanlığını İran eski cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi yürütmektedir.

D i e r Arası Diyalog Enstitüsü. (Institute for Interreligious Dialogue). Bu enstitü 4-7 Eylül 2008 tarihinde İsveç'in Goteborg şehrinde Dünya Kiliseler Konseyi (World Council of Churches) öncülüğünde düzenlenen "Dinler Arası Diya-

40 Beck, "A Pillar of Social Harmony: The Study of Comparative Religion in Contemporary Indonesia", 93.

41 Bkz. Brodeur, 'North Africa and West Asia', 93.

42 Bkz. *el-Azhar*, Sa. 663, Londra, 20 Mart 1999.

43 <http://www.irankulturevi.com/turkce/iran/di.htm>

izni olmaksızın herhangi bir dinî yapı inşa etmek mümkün değildir. Hatta bir kiliseyi tamir etmek bile hükümetin onayına bağlıdır.⁴⁷ Bununla birlikte Ezher Üniversitesinde diğer dinlerle, özellikle Hıristiyanlık ve Yahudilikle ilgili programlara yer verilmektedir. Ancak bunlar dinler tarihi metodolojisine uymamakta, bakış açıları çoğunlukla Kur'an ve hadis perspektifinden değerlendirilmektedir. Mısır Evkaf Bakanlığı son yıllarda dinler arası diyalog toplantılarını teşvik eden bir kurumdur. Öte yandan Kahire'de bulunan ve 1975'li yıllarda kurulmuş olan "Dinî Kardeşlik Kurumu" da (Association for Religious Fraternity/el-Îhaü'd-Dînî) dinler ve mezhepler arası diyalog çalışmalarına katılan kurumlardan biri olarak dikkat çekmektedir.⁴⁸

Mısırlı dinler tarihçisi Ahmed Abdülvehhab dinler tarihinin ve karşılaştırmalı din çalışmalarının çok önemli olduğunu, bu çalışmaların Batıda daha çok ilerlediğini, karşılaştırmanın tarafsız ve benzer konularda olması gerektiğini vurguladıktan sonra Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyetin Tanrı inançlarının karşılaştırılabileceğini, ama böyle bir çalışmaya Budizmin dahil edilemeyeceğini, zira Budda'nın kendisine tanrıyla ilgili sorulan bir soruya; "önce yeryüzündeki sorunlarımızı, sıkıntılarımızı halledelim, daha sonra sıra gökyüzüne gelir" şeklinde cevap verdiğini ifade etmektedir.⁴⁹

Yine o, "karşılaştırmalı dinler" ile "dinler arası diyalog" arasında bir fark var mıdır tarzında kendisine sorulan bir soruya, "karşılaştırmalı dinler tamamen akademik ve bilimsel bir alandır, ancak dinler arası diyalog siyasal bir proje ve faaliyettir" cevabını vermiş, biz her türlü diyaloga açığız ve sonunda hak/İslam galip gelecektir demiştir. Dinler arası diyalogun esasen bir Vatikan ve Hıristiyanlık projesi olduğunu, Hıristiyanlık görüş ve inançlarının, Müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde empoze edilmesinden ibaret olduğunu da vurgulamıştır.⁵⁰ Örneğin Hıristiyanların Müslümanlara "Oğul"dan bahsederken bunun baba ile oğul arasındaki fiziksel bir oğulluk değil, ruhanî/manevî bir oğulluk olduğunu söylemeleri bu kapsamdadır. Dolayısıyla A. Abdüvehhab'a göre dinler arası diyalog bir hileden ibarettir.

47 <http://www.memri.org/bin/articles.cgi?Page=subjects&Area=reform&ID=SP237309>

48 Bkz. Michael L. Fitzgerald, "Christian Muslim Dialogue", <http://www.sedo.org/english/fitzgerald.htm>

49 <http://www.islammemo.cc/2006/05/03/5165.html>

50 <http://www.islammemo.cc/2006/05/03/5165.html>

log'da Kadın'ın Rolü" konulu toplantıya katılmış ve toplantıda her iki taraftan 11 Müslüman ve 11 Hıristiyan kadın akademisyen hazır bulunmuştur.⁴⁴

c. 6. Libya

Libya modern dinler arası diyalog faaliyetlerinin ilk başladığı ülke olup, Hıristiyanlarla girdiği aktif diyaloglardan cesaret alarak 1982 yılında "Dunya İslâm'a Davet Cemiyeti" (Cem'iyetü'd-Davet'il-İslamiyyeti'l-Âlemiyye/World Islamic Call Society) adlı bir kurum ikame etmiştir.⁴⁵ Ana hedefi, insanları İslam'a davet etmek ve davet eden uzmanlar yetiştirmek olan bu kurum kitap, dergi gibi yayınlarla İslamî propaganda yapmakta, Müslüman ilkelere Arapça öğretimini teşvik etmektedir. Cemiyetin günümüzde Arapça, İngilizce ve Fransızca olarak negredilen "Da'wah" adlı bir gazetesini ve "Risalet'il Cihad" adlı aylık bir dergisi vardır. Kurumun, Müslüman ve Müslüman olmayan ülkelerde etkinliklerde bulunan çok sayıda davetçiye sahip olduğu söylenmektedir.

1980'lerin sonlarına doğru, Dünya İslam'a Davet Cemiyeti, Malta'da Hıristiyanlarla diyalogu idare edecek bir şube açmıştır. Bu şube, mahalli seviyede pek çok diyalog toplantısına katılımcı olarak taraf olmaktadır. Şubeye ait olmak üzere Temmuz 1987'den beri Malta dilinde "Dialogue" adıyla aylık bir dergi çıkmakta, şubenin faaliyetleri, aynı zamanda Malta'daki yerli Müslümanlar tarafından da desteklenmektedir. Mart 1989 tarihinde Vatikan Dinler Arası Diyalog Sekreteryası'ndan Kardinal Francis Arinze başkanlığında bir heyet, bu cemiyetin Tripoli'deki merkezini ziyaret etmiş, 1976'da yapılan diyalogun benzerlerinin yapılması gündeme getirilmişti. Neticede 15 Şubat 1990 tarihinde cemiyetten bir heyet, Vatikan Dinler Arası Diyalog Konsili'ne iade-i ziyarete bulunmuştur.⁴⁶

c. 7. Mısır

Yasal kısıtlayıcı hükümler nedeniyle Mısır'da Hıristiyanlar bir kilise inşa etmek istediklerinde bunu rahatlıkla yerine getiremezler ve hükümetin

44 <http://www.abouna.org/Detail.aspx?tp=3&id=824>

45 Hugh Goddard, *A History of Christian-Muslim Relations*, Edinburgh University Press, 2000, 183.

46 Mustafa Alici, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, 357.

c. 8. Lubnan

Lubnan teoloji ve dinler tarihi araştırmalarında önemli bir yere sahiptir. Beyrut'ta bulunan Katolik St. Joseph Üniversitesi'ne bağlı "İslam-Hıristiyan Araştırmaları Enstitüsü", Tripoli yakınındaki Ortodoks Balamand Üniversitesi'ne bağlı, hem Müslüman hem de Hıristiyan araştırmacıların çalıştığı "Hıristiyan-İslam Araştırmaları Merkezi" önemlidir. Nihayet son yıllardaki Müslüman-Hıristiyan diyalog faaliyetlerinin artmasının etkisiyle Hıristiyanlıkla ilgili alışmalar Lubnan'da büyük bir ivme kazanmıştır.

Lubnan, İslam ülkeleri içerisinde kitap, dergi vb. basımında ileri bir seviyededir. Örneğin Arapça neşredilen ve akademik bir dergi olan "el-İctihad" dergisi dinler arası diyaloga ilişkin makaleler ve özel sayılar yayınlamakta, örneğin 1995 ile 1996 yılları arasındaki dört sayısını dinler ve mezhepler arası diyaloga ayırmıştır.⁵¹ Lubnan'da her dini grup ve mezhebin kendine has özel radyo, televizyon ve diğer yayın organları bulunmakta, bu durumun bang ve savq zamanlarında farklı etkileri görülmektedir. Lubnan'da devlet kurumlarında resmî dinler tarihi dersine yer verilmemekle birlikte dinler tarihiyle ilgili çok zengin bir literatüre rastlanmakta, sayısız kitap, dergi ve makaleler yayınlanmaktadır.

c. 9. Irak

Irak'ta Hükümet Konseyi işgal altında ders kitaplarından İslam eğitimi çıkarmaya ve onun yerine "Dini Etik ve Değerler" adıyla yeni bir müfredat oluştırmaya karar vermiştir. Böylece Hıristiyan ve Müslüman ocuklara aynı sınıflarda aynı değerlerin öğretilmesi hedeflenmektedir. Muhtemelen Müslüman ocuklar bundan böyle, en azından devlet okullarında, kendilerinin inanç yönünden Müslüman olmayanlardan ve diğer mezhep mensuplarından daha iyi/üstün olduklarını öğrenemeyeceklerdir.

Tarihsel açıdan birçok inancın beşığı olan Irak, Amerikan işgalinden sonra etnik ve dinsel kaosa sürüklenmiş, yıllardır yaşadığı iç ve dış karışıklıklardan sonra yetişmiş insanların ve bilginlerini ya kaybetmiş ya da bunlar başka ülkelere göçmüşlerdir. Dolayısıyla Irak'ta halihazırdaki dinler tarihi çalışmaları hakkında sağlıklı bilgi ve belge edinmek mümkün olmamıştır.

51 Bkz. Kadir Albayrak, "Arap Dünyasında Diyalog alışmaları ve Bir Bibliyografya Denemesi", *Dini Araştırmalar*, C. 6, Sa. 18, 2004, 250-254.

c. 10. Fas

Fas'ta II. Hasan Üniversitesi bünyesindeki İslami Araştırmalar programı dahilinde lisans seviyesinde son sınıfta "İnanç ve Düşünce Okulları ve Dinler Tarihi" dersi okutulmaktadır. Ne var ki akademik düzeyde dinler tarihi çalışmalarına yer verilmemektedir.

3 Kasım 2009'da Fas'ın Rabat şehrinde toplanan "Uluslararası Karşılaştırmalı Dinler Kongresi" dinler arası diyalogun desteklenmesinin önemine vurgu yapmıştır. "Karşılaştırmalı Dinler: Güncel Meydan Okumalar ve Geleceğe Yönelik Ufuklar" başlığıyla toplanan kongrede, karşılaştırmalı dinler tarihine itibarının iade edilmesi çağrısında bulunulmuş ve bu bilim dalının kültürler, dinler ve değişik inançlar arasında bir köprü görevi göreceği ifade edilmiştir. Kongrede değişik din mensupları arasında bilimsel bir diyalog için karşılaştırmalı din çalışmalarının zorunlu olduğu vurgulanmış, ortak küresel insanî sorunların çözümüne katkı sağlaması gerektiği dile getirilmiştir. Son olarak kongre İslam âlemindeki özel ve resmî yüksek öğretim kurumlarına bağlı olarak Karşılaştırmalı Dinler, Dinler ve Medeniyetler Arası Diyalog ve Kültürler Arası Diyalog derslerinin konulması için de çağrı da bulunmuştur.

c. 11. Katar

Katar'ın başkenti Doha'da "Karadavi Ortayol İslam ve Tecdid Merkezi" dinler tarihine yönelik bazı faaliyetlere önem vermeye başlamıştır. Merkezin müdürü Muhammed Halife Hasan dinler tarihinin İslam dünyasında ihmal edilen bir İslamî ilim olduğunu söylemektedir. Çok yakın bir geçmişte açılmış olan merkez, dinler tarihi ve dinler arası diyalogla ilgili faaliyet ve tercümelere ağırlık vermektedir. Bütün üniversitelere karşılaştırmalı dinler dersinin konması gerektiği, böylece İslam'ın tevhid ilkesinin öneminin daha iyi anlaşılacağı vurgulanmakta, karşılaştırmalı çalışmalar sayesinde İslam'ın ve onun medeniyetinin Batı'ya olan üstünlüğü ve fazileti ortaya çıkacaktır denilmektedir.⁵²

52 http://www.al-watan.com/print_2008.asp?p_name=local7&news_num=1&tdate=20091019

c. 12. Kuveyt

Kuveyt Üniversitesine bağlı “Şeriat ve İslami Araştırmalar Fakültesi” bünyesinde dinler tarihi programı bulunmamakla birlikte fakültenin hocalarının yayınladıkları bazı kitaplar dinler tarihi alanıyla ilgilidir. Üniversite öncesinde İslam dışındaki dinlere müfredatta hiç yer verilmemektedir.

Kuveyt Sünni bir ülke olduğundan dolayı, Bohra bölgesi Şiiileri Müslüman olmalarına rağmen bir cami inşa etmek istediklerinde parlamento ve hükümet olaya müdahale etmiş ve cami inşasına izin verilmemiştir.⁵³

c. 13. Suudi Arabistan

Arabistan’da ilkokullarda her hafta 9 saat İslam eğitimi verilmekte ve böylece öğrenciler neredeyse zamanlarının % 30’unu dinle yani İslam’la geçirmektedirler. Öteki dinlere hiç yer verilmediği gibi, bilim ve matematiğe ayırdıkları zaman da % 20 civarında kalmaktadır.

Öte yandan 1 Ağustos 2005’de Kral Abdullah b. Abdülaziz tahta geçtikten sonra bazı alanlarda reform teşebbüslerine başlandı. Bu kapsamda Kral dinler arası diyaloga girişti ve Kasım 2007’de Vatikan’ı ziyaret ederek Papa ile görüştü. Haziran 2008’de Madrid’de, Temmuz 2008’de New York’ta dinler arası diyalog konferanslarına katıldı. 24 Mart 2008’de “Japon ve İslam Medeniyetleri Arasında Diyalog” adıyla Riyad’da düzenlenen bir toplantıda konuşma yaparak din adamlarının bu tip toplantılar düzenlemelerine salık verdi. Haziran 2008’de Mekke’de “Diyalog İçin Küresel İslamî Konferans” toplantısı düzenledi. Bu kapsamda bazı dini kurullara Şafii, Hanefi ve Maliki üyeler atandı. Kızların eğitiminden sorumlu bir bayan bakan yardımcısı tayin edildi ve dinî kurulların teşkilinde bir kısım değişikliklere gitti. Bu meyanda fetva komisyonu üyelerinden Fevzan, intihar bombacılarının cehennemde ebediyen azap çekeceklerini ilan etti. Mekke valisi Cidde’de din polislerinin lokantalara ve eğlence yerlerine izin almaksızın doğrudan girişini yasakladı. Ayrıca bu kurumun bireysel özgürlüklere müdahale ettiği ifade edilerek yeniden yapılandırılması gündeme getirildi.⁵⁴

Suudi Arabistan’da Müslümanların Hıristiyanlarla diyalog faaliyetlerini idare eden bir diğer kurum, “İslâm Âlemi Birliği” (Râbitatü’l-Âlemi’l-

53 <http://www.memri.org/bin/articles.cgi?Page=subjects&Area=reform&ID=SP237309>

54 <http://www.memri.org/bin/articles.cgi?Page=subjects&Area=reform&ID=IA51909>

İslamî/Muslim World League) adlı teşkilattır.⁵⁵ Merkezi Mekke'de bulunan bu kurum, 1962 Mayıs'ında teşekkül ettirilmiştir. Kısaca "Rabıta" diye de bilinen bu kurum, II. Vatikan Konsili vesikası Nostra Aetate'ye çok olumlu tepki vermiş ve neticede 9-10 Ekim 1974 tarihinde Suudi Arabistan'dan bir heyet Vatikan'ı ziyaret etmiştir. Kurum Vatikan'ın yanı sıra Ortadoğu'da bulunan mahalli kiliselerle ve Dünya Kiliseler Konseyi ile yakın temaslarını sürdürmekte, ancak daha çok Arapça konuşan Hıristiyan toplulukların bağlı buldukları kiliselerle teması sıcak tutmaktadır. Rabıta, 1997 yılında kendi bünyesi içinde dinler arası ilişkilerden sorumlu bir birim oluşturmuştur.⁵⁶

30 Mayıs 1996 tarihinde Kahire'de yapılan bir Katolik-İslâm İrtibat Komite toplantısına Müslüman kesimden Mu'temerü'l-Âlemi'l-İslamî (Dünya Müslüman Kongresi) ve Rabıta katılırken Katoliklerden ise Papalık Dinler Arası Diyalog Konsili başkanı, sekreteri, İslâm Masası sorumlusu ve Katolik Kıpti patriği temsilci olarak hazır bulunmuştur. Toplantıda adalet ve insanlık onuru arasındaki ilişki, çevre ve insan emniyeti, yoksulluk ve insanî yardım konuları ele alınmıştır.

d. Dinler Tarihi ile İlgili Arapça Kitaplara Örnekler

Bu başlık altında fazla ayrıntıya girmeksizin son dönemlerde İslam ve bilhassa Arap dünyasında Arapça olarak neşredilen dinler tarihi ile ilgili bazı eserleri kısaca tanıtmaya çalışacağız. Bu kapsamda diğer dillerde yazılmış fakat Arapçaya çevrilmiş olan eserlere de yer vermenin uygun olacağını düşünürüz.

d. 1. Arapça Eserler

Kahire Üniversitesi'nde İslam Tarihi ve Medeniyeti Profesörü olan Ahmed Çelebi'nin ilk baskısı 1960 yılında yapılan "Mukaranetü'l-Edyan" adlı dört ciltlik kitabı yirmiye yakın baskısıyla Arap dünyasında büyük bir ün kazanmıştır. Yahudilik*, Hıristiyanlık, İslam ve Büyük Hint Dinleri (Hinduizm, Caynizm, Budizm) şeklinde telif edilen eserin her cildinin ya başında ya

55 Goddard, *A History of Christian-Muslim Relations*, 183.

56 Alıcı, *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu*, 355.

* Ahmed Çelebi'nin dört ciltten oluşan eserinin ilk cildi olan Yahudilik, 1978 yılında Ahmed B. Büyükçınar ve Ömer Faruk Harman tarafından "Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik" adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

da sonunda Karşılaştırmalı Dinler Metodolojisi hakkında bilgi verilmiş ve ayrıca her cildin sonunda da dinlerdeki belli bir fenomen karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Eserin en önemli özelliklerinin başında asıl kaynaklara ve İngilizce eserlere sıkça başvurulması gelmektedir. Çelebi çalışmasında “Karşılaştırmalı Dinler: İslamî Bir İlim; Önce Kayboldu Tekrar Döndü, Kur’an-ı Kerim ve Karşılaştırmalı Dinler, Hadisi Şerifler ve Karşılaştırmalı Dinler İlmi, Karşılaştırmalı Dinler İlminin Diğer İslamî İlimlerle Birlikte Tedvini, Karşılaştırmalı Dinler İlminin Saklanması ve Sebepleri, Karşılaştırmalı Dinler İlminin Batıya Geçmesi, Karşılaştırmalı Dinler Çalışmalarının İslamî Alana Geri Dönüşü, Karşılaştırmalı Dinler İlminin Faydası... gibi ara başlıklara yer vermiştir.

Kahire Üniversitesi’nde İslam Felsefesi ve Karşılaştırmalı Dinler Tarihi hocası olan Muhammed Abdullah eş-Şarkavî “Fî Mukaranati’l-Edyan/Karşılaştırmalı Dinler Hakkında” (Beyrut 1990) kitabında Yahudiliği ve Hıristiyanlığı İslam ve Kur’an açısından değerlendirmektedir.

Muhammed İzzet Tahtavî’nin “el-Mîzan fi Mukaraneti’l-Edyan; Hakaik ve Vesaik/Karşılaştırmalı Dinler Tarihinde Ölçü: Gerçekler ve Belgeler” (Şam 1993) adlı eseri sadece Yahudiliği ve Hıristiyanlığı incelemekte, bu kapsamda Barnaba İnciline, Tevrat ve İncil’deki çelişkilere, Batılıların bu konuyla ilgili görüşlerine yer vermektedir. Kitabın başında dört sayfalık “Karşılaştırmalı Dinler İlmi ve Modern Bilimler Arasındaki Yeri” konulu bir giriş yapılmıştır. Yazar eserinde, İslam ülkelerinde misyonerliğin hızla yayıldığını, bunun sadece dini değil siyasi ve kültürel boyutlarının bulunduğunu, misyonerliğin önüne geçmek için karşılaştırmalı dinler ilmine önem verilmesi gerektiğini, bu ilmin üniversitelerde okutulmasının zorunlu olduğunu ifade edilmektedir.

Şam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarından Muhammed Züheyli ile Yusuf el-‘Uş’un birlikte hazırladıkları “Tarihü’l-Edyan/Dinler Tarihi” (Şam 1997-1998) adlı eser hem metodoloji hem de içerik açısından dikkate değer bir çalışmadır. Eser öncelikle din, dinin kaynağı ve gelişimi, toplumsal yönü vb. konular üzerinde durduktan sonra sırasıyla üç semavi din hakkında bilgi vermekte nihayetinde diğer dünya dinleri ile ilgili yararlı ve yeterli malumat serdetmektedir. Yer yer dinler arasında karşılaştırmaların da yapıldığı eserde hemen hemen Batılı kaynaklara ve kaynakçaya hiç yer verilmiştir.

Muhsin el-Âbid'in kaleme aldığı "Medhal fî Tarihi'l-Edyan/Dinler Tarihinine Giriş" (Tunus 1973) adlı eser çok önemli dinler tarihi kaynaklarından birisidir. Eser bir girişten sonra altı bölümden oluşmaktadır. Eski Yunan ve Roma'dan, Hıristiyanlıktan; özellikle Aziz Augustinus'dan, İslam dininden, aydınlanmadan, dinler tarihinin diğer bilim dallarından ayrılmasından ve gelişiminden, dinin kaynağı ile ilgili görüşlerden ve İslam bilginlerinin dinler tarihine katkılarından bahseden eserin ilginç bir şekilde Yahudilik, İran, Hint ve Çin dinlerine hiç temas etmemesi anlaşılır gibi değildir. Eserde hem metin içinde hem de dipnotlarda bilhassa Fransızca ve Almanca kaynaklara yer verildiği görülmektedir.⁵⁷

Bize göre, Arap dünyasında yazılan dinler tarihi ile ilgili en önemli metodoloji kitabı şüphesiz Taha el-Hâşimî tarafından kaleme alınan "Tarihü'l-Edyan ve Felsefetüha/Dinler Tarihi ve Felsefesi" (Beyrut 1963) adlı eserdir. Gerçekten bu eserin Batıdaki ve Türkiye'deki dinler tarihi çalışmalarına eşdeğerde olduğunu görüyoruz. Yazar kitabın sonunda kullandığı Arapça ve yabancı dildeki kaynakları vermekte ve Arapça kaynaklar arasında M. Şemseddin Günaltay'ın Tarih-i Edyan kitabını da zikretmektedir. Kitap dinler tarihinin metotları, dinin doğuşu, dinin kaynağı hakkındaki görüşler, totemcilik, ilkel dinler (eş-Şu'ûbu'l-Mütevahhişe), putperestlik, Avustralya, Okyanusya, Afrika yerlilerinin dinleri, Amerikan yerlilerinin dinleri, Eskimoların dini ve Şamanizm hakkında doyurucu bilgiler içermektedir. Şamanizm'le ilgili kısımda Tengri, Tunguz, Altay, Yakut, Udagan, Oyun, Şaman... gibi Türkçe kelimelere de yer verilmiştir. 367 sayfalık eserin son yedi sayfası Şamanizme ve geleneksel Türk dinine ayrılmıştır. Bu eserin en dikkat çeken yönü büyük dinlere yer verilmemiş olmasıdır.

Ürdün Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Diller Merkezi hocalarından Leyla Hasan Sa'duddin'in "el-Edyanü Mukaranetün/Karşılaştırmalı Açılan Dinler" (Amman 1980) adlı eseri her ne kadar karşılaştırmalı dinler başlığı taşıyorsa da, içerik açısından modern karşılaştırma yöntemine uymamaktadır. Nitekim kitabın sadece şu tarzdaki "İçindekiler" kısmı bile bunu hemen ortaya koymaktadır: Giriş, Peygamberlerin Babası İbrahim, Kur'an-ı Kerim'de Musa, Tevrat'ta Musa, Tevrat'ta Barış ve Savaşla İlgili İlkelerin Olmaması, İslam'da Savaşla İlgili Prensipler, Hz. Muhammed ve Yahudiler, Sonuç.

57 Bu eser 1999 yılında Hidayet Işık tarafından Dini Araştırmalar dergisinde (Ocak-Nisan 1999, C. 1, Sa. 3, s. 273-276) tanıtılmıştır.

Edib Sa'b'ın "el-Edyanü'l-Hayye, Nuşûuha ve Tatavvuruha/Yaşayan Dinler, Doğuşu ve Gelişimi" (Beyrut 1995) adlı eseri çok zengin yabancı ve Arapça kaynağa sahip önemli bir akademik kitaptır. Eserde eski uygarlıkların dinleri, Hinduizm, Budizm, Taoizm, Konfüçyanizm, Şintoizm, Zerdüştilik, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet kendi kaynaklarına dayalı olarak araştırılmış ve en sonunda 25 sayfadan oluşan "Din Nedir? Niteleyici Bir Karşılaştırma" (Ma Huve'd-Dîn: Mukaranetün Vasfiyyetün) başlıklı bir bölüme de yer verilmiştir.

d. 2. Kilise Tarihi ve Kilise Babalarıyla İlgili Önemli Arapça Eserler

Zeyneb Mahmud el-Hudayrî'nin "Lahût'ü-Tarîh 'inde'l-Kıddîsi Augustinus/Aziz Augustinus'a Göre Tarihin Kutsallığı/İlahiliği" (Kahire 1998) adlı eserde Augustinus'un tarihin ilahiliği ile ilgili görüşlerine ve Hıristiyanlık ile tarih ilişkisine yer verilmektedir.

Hıristiyan asıllı Hana Said Keldanî'nin "el-Mesihîyyetü'l-Mu'asıra fi'l-Ürdün ve Filistin/Ürdün ve Filistin'de Çağdaş Hıristiyanlık (Amman 1992) adlı eserde 1800'lü yıllardan günümüze kadarki Hıristiyanlık, kiliseler ve değişik Hıristiyan cemaatler ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Yahya Muhammed Ali Rabi' "el-Kutubü'l-Mukaddese beyne's-Sıhhati ve't-Tahrîf/Sıhhat ve Tahrif Arasında Kutsal Kitaplar" (Mısır 1994) adlı eserinde Eski Ahit, Yeni Ahit ve Kur'an'ı karşılaştırmalı olarak ele almıştır.

Nabil el-Fadl'ın "Hel Beşşara'l-Mesîhu bi Muhammed?/İsa Muhammed'i Müjdeledi mi?" (London 1990) adlı eseri Londra'da Arapça olarak yayınlanmıştır. Eser, sadece Kitab-ı Mukaddes esas alınarak, Hz. Muhammed'in geleceğinin müjdelendiği üzerinde yoğunlaşmıştır. 58

Mustafa Şahin "en-Nasraniyye/Hıristiyanlık" (Kahire 1991) adlı eserinde Hıristiyanlığı tarihsel, akidevî, kitapları ve mezhepleri açısından ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

Mısır'lı Dominikan papaz Georges Chehata Anawati'nin (1905-1994) "el-Mesîhîyyetü ve'l-Hadaratü'l-Arabiyye/Hıristiyanlık ve Arap Medeniyeti" (Beyrut 1984) Hıristiyanlık, mezhepleri ve Araplarla ilişkileri hususunu inceleyen önemli bir kaynaktır.

58 Bu eser tarafımızca "Hz. İsa Hz. Muhammed'i Müjdeledi mi?" (Emre Yayınları, İstanbul 2006) adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

“el-Feylosofu’l- Mesihî ve’l-Mer’a/Hıristiyan Filozof ve Kadın Kahire” (1996) adlı eser İsa, Pavlus ve bilhassa önemli kilise babalarının kadın hakkındaki görüşlerini ve kadına bakışlarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Eserin müellifi karşılaştırmalı dinler alanında değerli çalışmalar yapan Kuveyt Üniversitesi Felsefe Bölümü başkanı İmam Abdülfettah İmam’dır.

Tevfik et-Tavîl “Kıssatü’l-İdtihadi’d-Dînî fi’l-Mesihîyye ve’l-İslam/Hıristiyanlıkta ve İslamda Dinî Baskı” (Kahire 1991) isimli eserinde Hıristiyanlığın ve özellikle Katoliklik ve Protestanlığın tarih boyunca uyguladıkları dinî baskıları, zulümleri inceledikten sonra, Avrupa’da hoşgörü fikrinin doğuşunu ve İslam’daki cihat, savaş, şehitlik kavramlarını, İslam tarihinde bazı inanç mensuplarına uygulanan baskılar ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

Abdullah el-Meşûhî “Mevkifü’l-İslam ve’l-Kenîse mine’l-‘İlm/İslamiyet ve Kilisenin İlim Karşısındaki Tutumu” (Ürdün 1982) değişik ilimlere yönelik olarak tarih boyunca bu iki dinin tutum, uygulama ve görüşleri üzerinde durmaktadır.

d. 3. Diğer Dillerden Arapçaya Çevrilen Eserler

Yuhanna ed-Dımeşkî’nin “el-Mi’etü Makale fi’l-İmani’l-Ortodoksiyye/Ortodoks-Sahih İman Hakkında Yüz Makale” (Beyrut 1984) adlı eseri Adrianus Şekkur tarafından Yunanca aslından Arapçaya çevrilmiştir. Bu kitap kilise tarihiyle ilgili çok önemli bir eser olarak kabul edilmektedir. Kanaatimize göre bu eser Türkçeye kazandırılmalıdır.

Cezayir Üniversitesi’nde antropoloji hocası olan Nureddin Tavalibî’nin Fransızca olarak yazdığı “Religion, Rites et Mutations” Vecih Beaynî tarafından “ed-Dîn, ve’t-Tukûs ve’t-Tağayyürât/Din, Ayinler ve Değişimler” (Beyrut 1988) adıyla Arapçaya çevrilmiştir. Eserde dinin ve ayinlerin tarihsel, sosyolojik ve psikolojik bir tahlili yapılmıştır. Eser Cezayir’deki resmi din ve popüler din üzerine yapılmış antropolojik bir alan araştırması özelliği taşıması yönüyle kayda değer bilgiler içermektedir.

Rus asıllı etnograf ve tarihçi Sergei Aleksandrovich Tokarev’in 1976 yılında Moskova’da yayınlanan eseri Ahmed M. Fadıl tarafından “el-Edyan fi Târihi Şu’ûbi’l-Âlem/Dünya Halklarının Tarihinde Dinler” (Şam 1998) şeklinde Arapçaya tercüme edilmiştir. Eserde yaşayan-yaşamayan, büyük-küçük bütün dünya dinlerine ve inanışlarına yer verilmiştir.

Abdulahad Davud'un "Muhammad in the Bible" adlı eseri Fehmi Şema tarafından "Muhammed fi'l-Kitabi'l-Mukaddes/Kitab-ı Mukaddes'te Muhammed" (Amman 1985) Arapçaya çevrilmiştir.

Michael Lulun'un kaleme aldığı bir eser, Fatima el-Cami'î el-Hubbâlî ve Adil Muhammed Aziz el-Hubbâlî tarafından Arapçaya "el-Kenîsetü'l-Vatikaniyye ve'l-İslam/Vatikan Kilisesi ve İslam" (Amman 2001) çevrilmiştir ve bu çalışma geçmişten günümüze kadar değişik yönleriyle Vatikan ve İslam ilişkilerini ele almaktadır.

Jack Kalibu ile Nichol Kalibu'nun kaleme aldıkları ve Faris Ğasûb tarafından Arapçaya çevrilen "Mezahib ve Milel ve Esatir/Mezhepler, Milletler ve Efsaneler" (Beyrut 1997); İran'lı Selim Birinci'nin Farsça olarak yazıp Cabir Ahmed tarafından Arapçaya çevrilen "es-Sâbietü'l-Mandaiyye/Sabiler" (Beyrut 1997); Françoise Dunand ve Christiane Zivie-Coche'nin Fransızca yazdıkları "Dieux et Hommes en Egypte" adlı eserini Ferid Bûrî "el-Âlihetü ve'n-Nâs Fi Mısır, (M. Ö. 3000, M. S. 395)/Mısır'da Tanrılar ve İnsanlar, M. Ö. 3000-M. S. 395" (Kahire 1997); John M. Koller'in "Oriental Philosophies" adlı kitabı Kamil Yusuf Hüseyin tarafından "el-Fikrü's-Şarkiyyü'l-Kadîm/Eski Doğu Düşüncesi" (Kuveyt 1995) çevrilmiştir. Bu eserde Hint ve Çin dinleri ayrıntılı ve bilgi açısından da doyurucu bir tarzda anlatılmaktadır.

Zaman zaman konulu karşılaştırmalı çalışmalar da yapılmaktadır. Örneğin Georges Minois'in "Historie de L'Enfer" adlı eseri Antoine I. Hachem tarafından "Tarihü Cehennem/Cehennemin Tarihi" (Beyrut 1996) adıyla Arapçalaştırılmıştır. Eserde sözlü kültürlerde cehennem, eski doğu medeniyetlerinde cehennem, Tevrat ve Yahudilikte cehennem, Hıristiyanlıkta cehennem, ortaçağda cehennem, 17. ve 19. yüzyıllar arası cehennem ve 20. yüzyılda cehennem anlayışına yer verilmektedir.

Meşhur İngiliz karşılaştırmalı dinler tarihçisi Geoffrey Parrinder'in 1984 yılında yayınlanan "World Religions: From Ancient History to the Present" adlı eseri "el-Mu'tekadâtü'd-Dîniyye Lede's-Şu'ûb" (Kahire 1996) İmam Abdülfettah İmam tarafından Arapçaya çevrilmiştir.

Mircea Eliade'in birkaç eserinin Arapçaya çevrildiğini biliyoruz. Bunlar Suud Mevla* tarafından "el-Bahs 'ani't-Târîh ve'l-Ma'nâ fi'd-Dîn/Dinin

* Suud Mevla Lübnan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde siyaset sosyolojisi hocası olarak görev yapmaktadır. Mevla'nın "Müslüman Hıristiyan Diyaloğu", "Birlikte Yaşamada Adalet" adlı eserleri de vardır.

Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu” (Beyrut 2007) ve Nihad Hayata’nın çevirdiği “Ustûratü’l-‘Ûdi’l-Ebedî/Ebedi Dönüş Mitosu” (Şam 1987), “el-Mukaddes ve’d-Dünyevî/Kutsal ve Dindışı” (Şam 1987), “Mezahirü’l-Ustûra/Mitlerin Özellikleri” (Şam 1991) adlı eserlerdir.⁵⁹

d. 4. Yahudilikle İlgili Bazı Önemli Arapça Eserler

“el-Yehûd fi’l-Kur’an/Kur’an’da Yahudiler” (Beyrut 1986) adlı eserde İbrahim, Yusuf ve Musa kıssaları Kur’an perspektifinden anlatılmaktadır. Buna benzer Arapça eserlerin Arap dünyasında çok yaygın olduğunu söyleyebiliriz.

Abdülhamid Mahmud Tahmaz’ın “et-Tevrat ve’l-İncîl ve’l-Kur’an fi Sûreti Âli İmran/Âl-i İmran Suresinde Tevrat, İncil ve Kur’an” (Beyrut 1990) adlı eseri klasik karşılaştırmalı çalışmaya bir örnek olarak verilebilir.

1967’de New York’ta basılan D. M. Dunlop’un “The History of the Zewish Khazars” adlı kitabı “Tarihü Yahûdü’l-Hazar/Hazar Yahudileri Tarihi” (1987) Süheyl Zekkar tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Eserde Hazar devletinin kuruluşu, Hazarların Yahudiliği benimsemesi ve daha sonra da yıkılış süreci anlatılmaktadır.

Dönemin Ezher Şeyhi olan Muhammed Seyyid Tantavî’nin kaleme aldığı “Benû İsrail fi’l-Kur’an ve’s-Sünne/Kur’an ve Sünnette İsrailoğulları (Kahire 1997) adlı 760 sayfadan oluşan kapsamlı ve hacimli olan bu eser genellikle Yahudilere eleştirel bir bakış açısıyla yazılmıştır. Eser Siyonizm de dahil olmak üzere, geçmişten günümüze kadar Yahudilikle ilgili hemen her konuya değinmiştir.

Hasan Zaza’nın “eş-Şahsiyyetü’l-İsrailiyye/İsrailoğulları Şahsiyeti” (Şam 1985) isimli eserinde İsrail, İbrani, Yahudi gibi kavramlara, Irkçılık, Siyonizm akımlara ve Karl Marx vb. kişilere yer verilmiştir.

İsrail Shahak’ın “ed-Diyanetü’l-Yahudiyye ve Tarîhü’l-Yahûd / Yahudilik ve Yahudi Tarihi (Beyrut 1997) adlı eseri Edward Said’in önsözüyle Rıza Selman tarafından Arapçaya çevrilmiştir. Bu eser Türkçeye de çevrilmiştir.

Abdullah et-Tîl “el-Efal Yahudiyye fi Me’akili’l-İslam/İslam’ın Kalelerinde Yahudi Engereği/Yılanı” (Beyrut 1971) adlı eserde İslam Hilafetinin yıkılmasında Yahudilerin rolüne ve Yahudiliğin Endonezya, Pakistan, İsken-

59 http://samawat.org/reviews/history_meaning_religion_eliade_at/#_ftn5_9772

derun, Kıbrıs, Irak, İran, Habeşistan/Etiyopya, Nijerya, Senegal, Çad vb. yerlerdeki faaliyetlerine temas etmektedir.

“el-Yahûdiyye; ‘Arzun Tarîhiyyun ve’l-Harekatü’l-Hadîse fi’l-Yahudiyye / Yahudilik; Tarihsel Bir Bakış ve Yahudilikte Çağdaş Akımlar” (Beyrut 1997) adlı eser İrfan Abdülhamid Fettah tarafından kaleme alınmıştır.

d. 5. Muhtelif Din ve Konularla İlgili Eserler

Genellikle Mısır ve Lübnan’da Hindistan dinleri çalışmaları dizisi çerçevesinde Hint dinleriyle ilgili Arapça kitaplar neşredilmektedir. Mesela George Helu, Rîma Sa’b, Rober Kefûrî’nin ortaklaşa yazdıkları “el-Hikmetü’l-Bûdiyye/Budizm Hikmeti” (Beyrut 1997) adlı eserde Budda’nın hayatı, öğretileri ve metinlerine yer verilmektedir.

Ölü Deniz Yazmalarına ilişkin Ahmed Osman’ın “Mahtûtatü’l-Bahrü’l-Meyyit/Ölü Deniz Yazmaları Kahire” (1996) ve Kıptilere ilişkin Ferac Tefvîk Zehhur’un “Kıssatü’l-Ekbat/Kıptilerin Hikayesi” (Lübnan 1993) adlı eserlerini zikredebiliriz.

Arap dünyasında çağdaş bazı inanışlar ve ideolojilere ilişkin araştırmalar da yapılmaktadır. Abdurrahman ‘Umeyra’nın “el-Mezahibü’l-Mu’asira ve Mevkifü’l-İslam Minha/Çağdaş Mezhepler ve İslam’ın Bunlara Karşı Tavrı” (Beyrut 1985) adlı eserinde Masonluk, sosyalizm, pozitivism, Bahailik ve Kadıyanilik incelenmektedir. “el-Mevsû’atü’l-Müeyssera fi’l-Edyani ve’l-Mezahibi’l-Mu’asira/Çağdaş Dinler ve Mezhepler Ansiklopedisi” (Riyad 1989) adlı tek ciltlik ansiklopedik eserde Maronilik, Moonculuk, Nusayrilik, Nurculuk, Yehova Şahitleri, Yahudi Dönmeleri, Masonluk, Bahailik vb. akımlar anlatılmakta, bu çalışmada Hikmet Tanyu’nun Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler adlı eserine de kaynak olarak yer verilmektedir.

Merhum dinler tarihçisi Süreyya Şahin’in doktora çalışması olan *Fener Patrikhanesi ve Türkiye* adlı eseri Muhammed Harb tarafından “Devrü’l-Kenîseti fi Hedmi’d-Devleti’l-‘Usmaniyye (Cidde 1997) şeklinde Arapçaya çevrilmiştir ki, çeviride başlık olarak “Osmanlı Devletinin Yıkılmasında Kilisenin Rolü” tercih edilmiştir.*

* Merhum Süreyya Şahin’in 1980 yılında Ötüken Neşriyat’tan çıkan bu doktora çalışması toplam altı bölümden oluşurken Muhammed Harb sadece beşinci bölümünü çevirerek “Osmanlı Devletinin Yıkılmasında Kilisenin Rolü” şeklinde kitaplaştırmış-

Satanizmle ilgili olarak Hasan Elbaş "Abedetüş-Şeytan/Şeytana Tapanlar" (Beyrut 2002) adlı eseri Şeytan'ın kadim dinlerdeki köklerinden sonra Yahudilikle ilişkisini ve günümüzdeki satanizmi incelemektedir.

e. Tespit ve Perspektifler

İslam dünyasında dinler tarihiyle ilgili araştırma, inceleme ve eserlerin son yıllarda kayda değer bir gelişme gösterdiği bir gerçektir. Ancak, modern dinler tarihi çalışmalarının ve anlayışının ulaştığı pencereden baktığımızda, daha özenli ve dikkatli çalışmaların yapılması gerekmektedir birlikte dinler tarihi alanındaki çalışmalarda aşılması gereken iki önemli engel bulunmaktadır. Birincisi, İslam'ın en son ve tek hakiki din olduğu söylemidir ki, bunun böyle olup olmadığına dinler tarihi metodolojisiyle karar verilmesi mümkün değildir, çünkü dinler tarihi en son ve biricik hakikat sorununu paranteze almalıdır. Bu söylem araştırmacıyı, İslam'dan başka dinlerin ve başka din mensuplarının bulunduğu açık gerçeğinden koparmaktadır. Ayrıca bu söylemin bilim adamları nezdinde de bazı sorunları vardır. Eğer böyleyse bilim adamları niçin diğer dinleri inceleme, araştırma zahmetine katlansınlar ki? İkincisi, son zamanlarda artan ve hızlı bir şekilde İslam dininin siyasallaşması meselesidir. Aynen değişik Hıristiyan kiliselerinin, kendilerine özgü resmî yorumlarını yapmaları ve her birinin kendi yorumunun yanılmaz ve geçerli olduğunu ileri sürmeleri gibi, birçok İslam ülkesi de, diğer İslamî hareket ve grupların yorumları dışında kendi yorumlarının geçerli olduğunu savunmaktadır. Böylece İslam yorumları politikleşmekte ve bu da diğer dinler hakkında çalışmayı kuşkulu ve belirsiz hale sokmaktadır.⁶⁰ Bunu İslam dünyasında istikrarlı bir dinî ve siyasî otoritenin olmayışına, hemen her yönden bir kültür bunalımı yaşamasına ve müzmin yapısal bozukluklara bağlayabiliriz.

Diğer bir olgu ise, son elli yılda Hıristiyanlık ve İslam-Hıristiyan ilişkileri ile ilgili çalışmaların önemli bir seviyeye gelmiş olduğudur. Ancak Yahudilikle ilgili makale ve kitaplar büyük bir yekûn tutmasına karşın, bu dinle

tır. Muhammed Harb Mısır'da "Osmanlı, Türk ve Balkan Dünyası Araştırmaları Merkezi"nin başkanıdır.

60 Jacques Waardenburg, "Observations on the Scholarly Study of Religions as Pursued in Some Muslim Countries", *Perspectives on Method and Theory in the Study of Religion*, (Ed. by) Armin W. Geertz, Russel T. McCutcheon, Printed in the Netherlands, Leiden-Brill 2000, 108.

İslam/Arap dünyasının ilişkileri daha az bir seviyededir. Ortadoğu'da barışın tesis edilmesi için, Müslüman-Yahudi ilişkilerinin dinler tarihi ve karşılaştırmalı dinler zaviyesinden araştırılmasının katkısı önemli olacaktır. Bu kapsamda dinsel hukuklar, kutsal metinler ve diğer normatif metinler akademik olarak dikkatle çalışılmalıdır.

Toplam üye sayısı 42 olan "Uluslar Arası Dinler Tarihi Derneğine" üye olarak sadece üç İslam ülkesi görülmektedir ve bunlar Endonezya, Nijerya ve Türkiye'dir.⁶¹ Hem Endonezya hem de Nijerya'da 1990'lı yıllarda kurulmuş olan Dinler Tarihi Dernekleri vardır ve bunlar faaliyetlerini halen sürdürmektedir. Bu iki ülke aynı zamanda "Afrika Dinler Tarihi Çalışmaları Derneği"ne de üyedirler.⁶²

Sonuç ve Değerlendirme

İslam ülkelerinin hemen hiç birinde Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerine benzer tarzda Dinler Tarihi Ana Bilim Dalları bulunmamakta ve buna bağlı olarak Dinler Tarihi, Karşılaştırmalı Dinler, Karşılaştırmalı Halk İnanışları ya da Din Fenomenolojisi dersleri yer almamaktadır. Müfredatlardaki "Mukaranetü'l-Edyan" derslerine giren hocaların büyük bir çoğunluğu Kelam ya da Fıkıh ilmi hocalarıdır. Bu ise dinler tarihinin en önemli ilkelerinin başında gelen tarafsızlık ve normatif olmama prensipleriyle çelişen bir eğilimin doğmasına neden olmaktadır.

Bu arada İslam dünyasında, dinler tarihi formasyonunu Batıda tamamlamış az sayıda akademisyenin var olduğunu da belirtmeliyiz. Özellikle bunlar tarafsız akademik eserler ortaya koymaktadırlar. Dinler tarihi alanında çalışmak isteyen birçok Müslüman öğrencinin Batı üniversitelerine kaydoldukları bilinmektedir. Londra'daki "Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu" ve Harvard Üniversitesi bu çalışmalarda öne çıkmaktadır. Yine Batı'daki birçok üniversitede Hıristiyanlık, İslam-Hıristiyan ilişkileri gibi konular Birmingham Üniversitesi, Temple Üniversitesi gibi kurumlarda doktora seviyesinde öğretilmektedir.

Diğer önemli bir olgu ise, İslam ülkelerinde yüksek lisans ve doktora seviyesinde dinler tarihi programlarının bulunmamasıdır. Bu açıdan dinler

61 <http://www.iahr.dk/associations.html>

62 African Association for the Study of Religions (AASR), <http://www.a-asr.org/index.php?id=17>

tarihi ile ilgili eserlerin çoğu Kur'an ve İslam perspektifinden yazılmakta, normatif davranılmakta, fenomenolojik metoda uyulmamakta ve yapılan çalışmaların adları "Karşılaştırmalı Dinler" şeklinde olmasına rağmen genellikle apolojik bir karakter arz etmektedir.

Yine İslam ülkelerinde orta öğretim seviyesinde Türkiye'dekine benzer dinî okullar ya da İmam-Hatip Liseleri bulunmadığı için, doğal olarak eğitim öğretimde dinler tarihi derslerine rastlanmamaktadır. Ancak yüksek öğretimde dinler tarihi ve antropoloji benzeri derslere yer verilmektedir. Bunlar da genellikle İlahiyat Fakültelerinde, Felsefe ya da Tarih bölümlerinde rastlanmaktadır.

İslam ülkelerinde dinler tarihinin önemli bir araştırma sahası olan alan araştırmalarına hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Bu kapsamdaki araştırmalar çoğunlukla Batılılar tarafından yapılmış ve yapılmaktadır. Batı'da ve Türkiye'de alan araştırmalarının çok önemli bir aşamaya geldiği dikkate alındığında bunun çok büyük bir eksiklik olduğu anlaşılmaktadır.

Burada, Körfez ülkelerinde son yıllarda dinler arası diyalogla ilgili çalışmaların büyük bir ivme kazandığını ifade etmeliyiz. Özellikle Katar ekonomi, ticaret ve turizm alanındaki gelişmelere paralel olarak diyalog çalışmaları kapsamında önemli toplantı ve konferanslar düzenlenmektedir. Nitekim 2007 yılının Ekim ayında Katar hükümetinin finanse ettiği "Doha Enternasyonal İnançlar Arası Diyalog Merkezi" (Doha International Center for Inter-Faith Dialogue-DICID) açılmıştır.⁶³ Buna ilaveten Tunus, Fas, Cezayir, Kuveyt vb. ülkelerin dinler arası diyalog çalışmalarına bigane kalmadıklarını hatırlatmakta yarar vardır.⁶⁴

Endonezya ve Nijerya gibi istisnalar görülmekle birlikte İslam ülkelerinde modern anlamda bir dinler tarihi anlayışından bahsetmek mümkün değildir. Genellikle Kur'an perspektifinden dinler tarihi başlığı altında Kur'an'daki dinlerin bir tasnifi ve tafsili yapılmakta, bu bakış açısı da çoğunlukla İslam lehine savunmacı, diğer dinleri ise eleştirel mahiyettedir. Burada İslamî bakış açısıyla tarih ile dinler tarihi arasında bir ayırım yapılmakta,

63 <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2008/108491.htm>;

<http://religions-dialogue.com/english/viewlastnewphp?id=35>

64 Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. : Goddard, *A History of Christian-Muslim Relations*, 2000.

Kur'an'ın din tarihiyle ilgili ayetler içerdiği vurgulanmaktadır.⁶⁵ Arap ülkelerinde dinler tarihi yerine daha çok "Karşılaştırmalı Din Çalışmaları" tabiri (Mukaranetü'l-Edyan) (Studies in Comparative Religion) ifadesi kullanılmaktadır. İslam ülkelerinde Karşılaştırmalı Dinler dersinde halen klasik eserlerin okutulduğuna tanık oluyoruz. Örneğin Ürdün Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde 2000'li yılların başında Gazali'nin "er-Reddü'l-Cemîl li İlahiyyeti İsa" adlı kitabı okutuluyordu.

İslam ülkelerinin çoğunda diğer dinler bireysel inanç düzeyinde kabul edilirken, genel düzeyde öğretilmezler. Yine İslam ülkelerinin çoğunda diğer dinlerin öğretilmesini yasaklayan yasalar vardır. Arabistan, Afganistan, İran ve Irak'da dinden dönenler idam edilirken, Mısır, Endonezya ve Pakistan gibi ülkelerde böyle bir ceza yoktur.

İslam ülkelerindeki İlahiyat Fakülteleri genellikle Fıkıh, Fıkhın kaynakları olarak Kur'an ve Hadis, Usûliddîn ve Kelam gibi alanlara yoğunlaşmışlardır. Bu geleneksel dalların dışında İslam düşüncesi; Sanat Fakültelerinde, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, Felsefe ve Tarih bölümlerinde de incelenmektedir. Bu ülkelerin hemen tamamında İslami eğitim devlet ideolojilerinin ve resmî İslam'ın bir destekleyicisi mahiyetindedir. Hatta Suudi Arabistan, İran, Pakistan ve Sudan şeriat esası üzerine idare edilirler ve kendi yorumlarını dayatırlar veya öngörürler.

Yüksek öğretim görenlerin oranının artması ve iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla birlikte öğrenciler ve artık geniş halk kitleleri diğer dinler hakkında sorular sormaya başlamışlardır. İslam ülkelerinde diğer dinler ve bilhassa semavi dinler hakkında çok sayıda popüler kitaplar satılmaktadır. Bunların bir kısmı Batıdan tercüme edilmişken diğerleri o ülkenin diliyle yazılmıştır ve bunların tamamı diğer dinler hakkında yargıda bulunur tarzdadır. Yine bu kitapların çoğu doğrudan ya da dolaylı olarak İslam'ın tek gerçek din ve tek alternatif olduğunu vurgulamaktadır. Bu anlayış yaygın genel bir tavır olarak görülmektedir. Bir yandan savunmacı, polemikçi ve ideolojik eserler yayınlanırken diğer dinler hakkında oldukça deskriptif eserlere de rastlanmakla beraber bunlar da, en sonunda çok akılcı bir şekilde

65 Abdul Haq Ansari, "Perspectives in Education", *Encyclopaedic Survey of Islamic Culture*, (Ed. by) Mohamed Taher, Anmol Publications Ltd. , New Delhi 2003, 90.

lehte ya da aleyhte bir yargıda bulunmaktadır. Türkiye ve Endonezya'da bilgi verme amaçlı ve daha hoşgörülü çalışmalara rastlanmaktadır.⁶⁶

1998 yılının başlarında Rabat Üniversitesi (Fas) UNESCO ile işbirliğine giderek bünyesinde üç monoteist dini araştırma birimi kurmuştur. Yine Tunus Üniversitesinde de UNESCO'nun desteğiyle Karşılaştırmalı Dinler Bölümü tesis edildi. Lübnan'da değişik üniversiteler dinler tarihi alanında kurslar düzenlemektedirler. Endonezya ve Türkiye'de üniversitelerin bünyelerinde Dinler Tarihi dersleri bulunmaktadır. Endonezya'da bazı Usûliddîn Fakülterinde Karşılaştırmalı Dinler Bölümü yer alır. Pakistan ve Malezya'da kimi üniversitelerde karşılaştırmalı dinler öğretimine yer verilmektedir. Sahra Altı Müslüman Afrika ülkelerinin bazı üniversitelerindeki Dinler Tarihi Bölümlerinde Hıristiyanlık, İslamiyet ve geleneksel yerel dinler öğretilmektedir. Diğer üçüncü dünya ülkelerinde olduğu gibi çoğu İslam ülkesinde din çalışmaları ya da dinler tarihi çalışmaları henüz kurumsallaşamamıştır.⁶⁷

İslam ülkelerinin birçoğunda diğer dinlerle ilgili çalışma, araştırma ve eserlere maddi sıkıntılardan dolayı öncelik verilememektedir. Yapılan tercümelerin bir kısmına ise mütercimler kendi yorumlarını katarak adeta yeni bir eser meydana getirmekte ve bu, eserlerin orijinal yapısını bozmaktadır.

Klasik dillerin öğretilmesi hususunda bazı İslam ülkelerinin Türkiye'den daha ileri bir aşamada olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, Sanskritçe ve Pali dili Hindistan'da bazı üniversitelerde öğretilirken, Hint Alt Kıtasının bazı Müslüman ülkelerinde de bu dillerin öğretilmesine rastlanmaktadır. Kahire Üniversitesinde eski Mısır dili, Bağdat Üniversitesinde Akadca öğretilmekle birlikte bu dillerle yayın ya da çalışmanın boyutları hakkında bilgi sahibi değiliz. Kitabı Mukaddes İbrancası, Kahire ve Rabat Üniversitelerinde öğretilir. Ürdün'de olduğu gibi, kimi İslam ülkelerinin üniversitelere bağlı dil merkezlerinde de İbranca öğretilmektedir.

İslam ülkelerindeki Müslüman araştırmacılar daha çok genellikle vahyedilmiş semavi dinler ve bilhassa Hıristiyanlıkla ilgilenmektedirler. Bu anlamda İsa, İnciller ve Hıristiyanlığın ilk dönemleriyle ilgili çok sayıda esere rastlamak mümkündür. Bu konular genellikle Kur'an ve İslami bakış açısıyla

66 Waardenburg, "Observations on the Scholarly Study of Religions as Pursued in Some Muslim Countries", 97.

67 Waardenburg, "Observations on the Scholarly Study of Religions as Pursued in Some Muslim Countries", 98.

incelenirken bazen de İncil kaynakları da dikkate alınır ve karşılaştırmalar yapılır. İran'da 1870'lerde başlayan ve devam eden Hıristiyanlıkla ilgili daha bağımsız ve tarafsız çalışmalar görülür. Bazı ülkelerde Hıristiyanlık karşıtı Ortaçağdaki polemik türü eserlerin tekrar yayınlandığına rastlanır. Bu akademik çalışmaların dışında Hıristiyanlık ve Yahudilik karşıtı çok yaygın ve ucuz piyasa kitaplarının varlığına da dikkat çekmeliyiz. Ancak bu tür kitaplar üzerinde hemen hemen hiç durmadık. Halihazırda özellikle Yahudilikle ilgili çalışmaların çoğu dışlayıcı bir özelliktedir. Siyonizm Yahudiliğin politik bir yansıması ve dinsel bir fenomen olarak algılanırken, Müslümanların Hinduizm hakkında yazdıkları reddiyeler daha az ekstremdir. Öte yandan Yahudiliği ve Hinduizmi araştırmak için İbranca ve Sanskritçe öğrenmek isteyen araştırmacılara da rastlanmaktadır.